

ШЫН

№ 90
(17734)

2009 чылдың
август 11,
вторник

Садар өртээ
4 рубль.

Ниитилел-политиктиг солун • 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

Музейниң делгелге залдарындан

БУДДАЛАРНЫҢ БИСКЕ СӨҢНЭЭН ЫДЫКТАРЫ

Август 8-те, эртенгиниң 10.00 шакта, Тываның национал музейиниң бажыңының чанынга хөй-ле улус чыылган. Оларның аңаа келгениниң кара чаңгыс чылдагааны – тибет лама-башкы Сопа Ринпочениң хуу-зунда шыгжамырындан буддизмниң ыдыктыг үнелиг эдилелдериниң делгелгезиниң ажыдышкыны болур.

Ыдыктыг ол эттерни тыва чонга ыяап-ла бараалгадырының дугайында чугааны ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.В.Кара-оол, ТР-ниң Камбы-лама эргелели (Гелонг Джамбел Лодой А.Ш.Сат), Республиканың «Энерел» Тыва культура фондузу (даргазы Анита Ооржак-Бодур-оол) кылган болуп турар.

Ыдыктыг хоочун эттерниң делегейде «Майтрея» төлевилел деп ат-биле чоруп турар бо делгелгезиниң Кызылга ажыдышкынынга Чазак Даргазы Ш.В.Кара-оолдан аңгыда, ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазы Х.Д.Монгуш, Хоойлужудулга палатазының даргазының оралакчызы Б.К.Балчий-оол, ТР-ниң Чазааның Даргазының оралакчызы В.Ю.Урбан, Тываны үр чылдарда удуртуп чораан Ш.Д.Ооржак дээш, өске-даа албан-дужаал эдилээн кижилер киришкен болгаш, музейниң мурнунга, хөй улус баарынга ыдыктыг шажын эдилелдерин Тывага эккеп, ону чонга бараалгадып турар улуска хамаарыштыр чылыг-чымчак дыка

хөй сөстөрни чугаалааннар.

Сарыг шажынның бо ыдыктыг кайгамчык эдилелдериниң делгелгезиниң кол сорулгазы – хөй-ле кижилерге чаагай чорукту чедирери болур. Бир эвес бо ыдыктыг эттерни кижик шак шимчээшкениниң аайы-биле долгандыр кылашпа, аңаа тейлээр болза, кижиниң мурнунда-даа, бо-даа чуртталгазында чыглы берген хөй-ле багай чүүл-дери арыглаттынар, салым-чолу экижири болгаш сүлдөзи бедир. Оон түннелинде кижик бүрүзүнүн сеткил-сагыжынга эки бодал төрүттүнер, ол ыдыктыг күштерниң дузазы-биле ыдыктаттынар.

Бо ыдыктыг үнелиг эдилелдерниң аразында буддизмниң чүс-чүс, мун-мун чылдар бурунгаар Черге чурттап чораан Улуг Башкыларының эдилелдери бар. Ыдыктарның чамдыктарын Улуг Башкылар дуу оранче оруун уламчылап чоруптарга оларның мага-боттарын өрттөткениниң соонда, арткан хүлдерден уштуп-шыгжаан. Чүге дизе, оларның аразынга арыг кристаллдарга, үнелиг даштарга болгаш

эртинелерге дөмей кылдыр арткан чүүлдер тургулаан.

Бистер бөгүн сарыг шажынның ол ыдыктыг эдилелдеринге тейлеп, оон кежик-чол дилээр аас-кежиктиг болуп турарывыс ол. Бо ыдыктыг хоочун эдилелдер Буддаларга: Кашьяпага, Шакьямуниге, оон тоолчураан өөреникчилери – Маудгальянга, Анандыга болгаш Шарипутрыга, буддизмниң чүс-чүс чылдар бурунгаар Азия диптиң аңгы-аңгы чурттарында чурттап, делегейде эң-не тайбың шажынны бодарадып чораан улуг башкыларынга – Нагарджунага, Атишага, Далай-Ламаларга, Цонкапага, тибет даңгына Йеше Цогьялга, Миларепага, Кармапага дээш, өскелерге-даа хамааржыр. Чижээ, бо делгелгеден Будда Шакьямуниниң мурнунда чурттап чораан Будда Кашьяпаның ыдыктыг дигиниң бузулган кезеэн көрүп болур.

Делгелгеде хөй черни Будда Шакьямуниге хамааржыр ыдыктыг чүүлдер: оон ханы, баш сөөгүнден алган үрмек кезек ыдыктыг чүүлдер, XIV Далай-Ламаның, кыдат, индонези улуг башкыларның Сопа Ринпочеге аңгы-аңгы чылдарда белекке сөңнээни өске-даа ыдыктыг чүүлдери ээлеп турар.

Бо ыдыктыг эттерниң дөгерези төөгү болгаш шажын талазы-биле улуг үнелиг. Чижээ, 982-1054 чыл-

ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.В.Кара-оолдун ыдыктар-биле таныжып турары.

дарда чурттап чораан бенгаль хаан, буддизм философиязының улуг эртемдени Атишаның эдилеп чорааны бичии демир субурган база бар. Бо-ла делгелгеден Улуг Башкыларның өске-даа эдилелдерин, оларны мага-боттарында хамааржыр чүүлдерни көрүп болур.

Бо ыдыктыг эдилелдер Тывага кээр мурнунда Россияның субъектилери – Калмыкияга болгаш Бурятияга делгеттинген турган. Бистиң республиканың соонда база делегейниң өске-даа чурттарында оруун уламчылап чоруптар. Оон соонда бо ыдыктыг эдилелдерниң дөгерезин 2015 чылда Индияда Кушинагар хоорайга тудар Будда Майтреяның статуязының (бедии 152 метр болур) иштинче мөңгези-биле ыдыктап шыгжап сугар. Делгелгелер үезинде улустарның кылган өргүл-

деринден ол статуяны тудар деп планнап турар. Ынчал кээрге, тыва чон база бо улуг ыдыктыг тудугта шаа-биле дузалаар боор деп төлевилелдин авторлары идегээр.

Республикага август 16-га чедир ажылдаар делгелге үезинде ыдыктыг эдилелдерниң чамдыызы Үстүү-Хүрээге, Кызылдың дөрт чүгүнде субурганнар, Мани-Хүртүге, элээн каш улуг эмнелгелерге чедип, улуска айызын чедирер.

Делгелгениң удуртукчулары Эндрю Мельник, Силиана Боса, Джон Грэнвелд болур. Оларга улуг дузаны «Тибетти камгалап арттыраалы!» фондунун төлээлери Игорь Янчеглов биле Юлия Жиронкина көргүзүп чоруур.

Юрий КӨК-ООЛ.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

ТЫВА СПОРТКА ТУРАСКААТКАН

Эрткен неделяның төнчүзүнде, август 7-де, Тываның национал музейинге база бир солун делгелге ажыттылган. Ону тыва спорттун төөгүзүнге, сайзыралынга болгаш оон амгы үезинге тураскааткан болган.

«Тыва – чемпионнар төрүттүнер чер» деп спортчу делгелгениң ажыдышкынынга ТР-ниң Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол, Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының даргазының оралакчызы Борис Балчий-оол, Хоойлужудулга палатазының депутады, ТР-ниң Кикбоксинг федерациязының даргазы Виталий Бартына-Сады, ТР-ниң Күш-культура болгаш спорт агентилелиниң директору

Мерген Ооржак, тыва спорттун хоочуннары, делегей, Европа болгаш Россия чемпионнары дээш, өске-даа кижилер киришкен. Кызылдың №9 школа-гимназиязының өзүп орав кара-тэжилери көргүзүп номерлерни чыылганнарның мурнунга бараалгаткан. Оларның аразында школачылар аразында республика болгаш СФО-нун чемпионнары бар.

(Уланчызы 8-ки арында).

Байырлыг ажыдышкынының хондүлүг аалчылары.

Тыва Республиканың Чазаанда

Тыва Республиканың Чазааның август 6-да болган ээлчеглиг хуралына республика ужурдузалыг үжен хире айтырыгларны чугаалашкаш, чогуур доктаалдарны хүлээп алган. Бо айтырыгларның иштинден 2009 чылдың бирги чартында Тыва Республиканың күш-ажыл рыногунда дүшкүүлүг чорукту чавырылдырар талазы-биле ап турар хемчеглерниң дугайында айтырыг кол черни ээлээн.

Республикада күш-ажыл рыногунун байдалының анализин Тыва Республиканың Чурттакчы чонну ажылга тургузар күрүне албанының агентилелиниң директору Виталий Чаж-оол кылган. Тываның күш-ажыл рыногунда байдал кончук нарын болуп турарын илеткелчи эгезинде демдеглээн. Бо чылдың бирги чартында ажыл чок хамаатыларның саны 25,1 муң четкен, 2008 чылдың ол үези-биле деңгээрге, 2,3 хуу өскөн. Ол болза бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларның ажылдакчыларының санын кызырып турарындан болуп турар. Бо чылдың эгезинден бээр 17 бүдүрүлгө 818 ажылдакчызын ажылдан хостаан. Июль айның эгезинде медеэзугаар алырга, ол сан-чурагай өскөн, 52 организация 1266 кижини ажылындан хостаан болуп турар. Күш-ажыл хоойлужудулгазының негелделерин чедингири-биле тайылбырлап тургаш, 793 кижини ажылынга катап тургузарын чедип алган. Ниитизи-биле бо чылдың бирги чартында эрткен чылдың ол үезинден 1997 кижини хөйну ажылга тургускан.

Шолбан Кара-оол чугаалашкан айтырыгның түннелин үндүрүп тура, Чурттакчы чонну ажылга тургузар

агентилел чугаадан тодаргай ажыл-херекче шилчиин, күш-ажыл рыногунда дүшкүүлүг чорукту кызырар немелде хемчеглерни дарый алыр даалгаларны берген. Агентилелдин удуртукчузу Виталий Чаж-оолдун медеэзи-биле алырга, ажыл чок улустун саны кызырылган болуп турар. Бүрүткеткен ажыл чоктарның саны-биле алырга, өскөн. Ынчангаш Тываның ажыл чоктарының саны Сибирь федералдыг округга хөй болуп турар. Ажыл чок чоруктар кризистин уржундан болуп турар деп чылдагаанавайн, бодунун ажыл-чорудулгазын ханы анализтеп көрүп тургаш, салдынган сорулгаларны күүседириин бүгү аргаларын, курлавырларын дилеп тывар негелделерни Чурттакчы чонну ажылга тургузар агентилелге салган. Күш-ажыл рыногунда дүшкүүлүг чорукту чавырылдырары-биле республиканың Чазаа 150 млн. рубльди камгалап алган, бо хөреңгини кончук ажылдыг, чөптүг чарыгдал тургаш, күш-ажыл рыногунда байдалды экижидери кол сорулга болуп турарын Чазак Даргазы чугаазына айтырган.

Моон сонгаар ажыл чоктарның санын кызырарының курлавыр-

СӨСТЕН ТОДАРГАЙ
АЖЫЛ-ХЕРЕКЧЕ ШИЛЧИИР

лары Тывада барын республиканың Чурттакчы чонну ажылга тургузар агентилелиниң удуртукчузунун Чазак хуралына кылган илеткелинде айтырган. Бирээде, бюджет адырының организацияларында албан-дужаалдарга дакпырлап ажылдаар чоруктар сөөлгү үеде көөдүз, ол кайы-даа бюджет адырының коллективтеринде бары илерээн, мону эдер ужурлуг. Чижээ, Барыын-Хемчик кожуун эмнелгезинин ажылын прокуратура-биле кады хынап көөрге, колдуунда бүгү ажылдакчылары ийи албан-дужаалда ажылдап турар болган. Штат езугаар эмнелгеге 75 кижини ажылдаар ужурлуг турда, чүгле 38 кижини дакпырлап ажылдап турар.

Ажылдаар хостуг олуттарны тыварының бир угланышкыны болза, ажылдап турар пенсионерлерниң санын кызырары болур. Пенсия ап турар хоочуннар кандыг-даа орулга алыр аргазы чок аныяк кижилерге ажылдап турар олудун хостап бээринче сагышты салыры чугула айтырыгның бирээзи болу берген.

Ажыл чоктарны ажылга тургузарын экижидеринин бир аргазы болза, күрүнениң хамааты албанының черлеринге ажылдап кирер кижилерден негелделерни эде көөрү чугула болу берген. Ол чүл дээрге күрүне албан черлеринде биче эргелиг азы албан-дужаалдыг тускай эртемниглерни шуут долзу-биле чок кылгаш, штатта килдис

начальнигинден эгелээш, улуг албан-дужаалдарны кириген, борта ажылдаар кижилер ыяап-ла ажыл-херекче болур. Моон ужурундан чаңгыс-даа хун ажылдаваан дээди эртемниң дипломун алган аныяк тускай эртемниглерни ажыл-херекче чок дээш күрүне албан черлеринге хүлээп албастап турар, бо айтырыгны шиитпирлээринче кичээгейни угландырган.

Чурттакчы чонну ажылга тургузар албаның ажылдакчыларының кылган кол анализинден алгаш көөрге, ажыл чоктарның даңзында кирген хамаатыларның хөй нуруузу мегелеп ажылга тургусту-маан кижилер болуп турар. Тываның статистика эргелелиниң санчурагайларын езугаар алырга, 25400 ажыл чоктарның чээрби муң ажыл хирези кандыг-даа керээ чокка төлевирлиг күш-ажылды кылып турарлар. Тодаргайлап чугаалаарга, олар хуу фирмаларда, ажыл-агыйларда, бүдүрүлгелерде ажылдап, туда акшаны ап келгенер. Бо болза, хуу ажыл-агыйлар, ылаңгыя садыглар, көдээ ажыл-агыйның хуу дузалал ажыл-агыйларының, автотранспорт ээлериин, чуртталга-коммунал адырында ачы-дуза чедирип турарларның үндүрүг хоойлужудулгазын хажыдып турары ол.

Бо чылдың ийги чартында агентилел ажыл чоктарның санын кызырар тодаргай хемчеглерни алырынга 85,5 миллион рубльди тускайлап берип турар. Чыл төнчү-

зүнге чедир 1681 кижини ажылга тургузары көрдүнгөн.

«Биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукту хөгжүдөр муниципалдыг программаларның хемчеглерин боттандыраарыга Тыва Республиканың муниципалдыг тургузуларының бюджеттеринге Тыва Республиканың республика бюджетинден субсидия бээриниң дугайында» Тыва Республиканың Чазааның доктаалын күүседири-биле бо айтырыгны шиитпирлээр Тыва Республиканың ведомстволар аразының конкурс комиссиязын тургускан. Ук комиссия 2009 чылдың июнь 26-да хуралдааш, биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукту деткиринге кайы кожуунга чеже хире акша бээрин шиитпирлээр хуралының протоколун Чазак хуралына бадыладыры-биле кирип келген. Конкурс комиссиязы 13 чагыгның экспертизанын эрттиргеш, 5 миллион 964 муң рубльди кожууннарга бээр шиитпирни үндүргөн дугайында ТР-ниң экономика сайыдының оралакчызы Л.Трусова илеткелинге чугаалаан. Кожууннарга хөй түннүг акшаны бергеш, оң-биле олар кандыг цехтерни, биче бүдүрүлгелерни кылып алырын айтыпкан болган. Шолбан Кара-оол конкурс комиссиязының четпес ажылын шыңгыы шүгүмчүлээш, кайы кожуун чүнү кылып алырын тодараткаш, катап шиитпирлээр даалганы берген.

Таан-оол ХЕРТЕК.

УТТУНДУРБАС УЖУРАЖЫЛГА

(Улуг-Хемниң ындыы эриинде аалдан репортаж)

Август 2-4 хуннеринде Россия Федерациязының Чазааның Даргазы Владимир Путин кыска шөлээ алгаш, Тывага дыштанып кээп чораан. Бистиң алдарлыг чаңгыс чер-чурттууус Сергей Шойгу кады чораан. Хемчикке хемелиг эжиндирип чорааш, ооң эриинге малчын аратка таварышканын, аңаа болгаш олунга белектер бергенин Россияның парлалга албаны дыңнаткан болгай.

Бо болган онза солун болуушкунну ылавылап алыры-биле малчынның аалына чедип чордуус. Чаа-Хөл суурдан кожуун чагыргазының даргазы Диинмей Балбан-оолдун баш удур дугурушканы-биле хемечи Юрий Доржунун моторлуг хемези-биле далайны куду алзы эжиндирип кештивис.

Дөң кырында тыва малчыннарның манзадан кылган чадыры тур. Путин дарга биле Шойгу Маадырывыстың үнелиг белектер берген малчынының чаа көжүп келген турлаа бо чүве-дир. Аалдың ээлери хөй санныг уруглары-биле кады турлар. Россия Федерациязының Чазааның Даргазы Владимир Путинден белек алган малчын-биле таныштывис.

Дукар-оол Донгакович Маскыр-оол боду Чаа-Хөл чурттуг, 61 харлыг. Аныянда, 19 харлыындан эгелеп малчыннап эгелээш. «Найырал» совхозтун Урбун салбырынга төрүүр хой хүлээп алган. Олла хевээр мал ажылындан өске ажыл кылбаан. Өөнүн ишти Дадар Тулушевна-биле аныяндан-на кады чурттаан. Ол 8 уругну кижизидип өстүрген, «Иениң алдары» орденниң эдилекчизи болду.

Путин дарга, Шойгу Маадыры-биле ужурашканын мынчаар чугаалады. Июль 30-де, Кара-Дуруг тайгазының ындыы талазында Калбак-Аян деп черде чайлаандан чаа көжүп келген турганнар. Оларның күзээ, чазаа бо Комужап-Аксы

Маскыр-оолдарның өз-бүлөзи.

деп чер. Ол Улуг-Хемниң ындыы, оң талакы эриинде. Дадар Тулушевна суурдан чем садып кеже бээрге, ийи адашкы улуг даргаларга ужурашкан.

Дукар-оол малчын ам 5 класска өөренир хеймер оглу Кызыл-оол-биле моон тура көстүп турар, ырак эвесте хаяларлыг тейин ындынга хоюн кадарып чорааннар. Кызыл-оолдун шын ады — Алдын-Херел (чурукта). Ол алдын ышкыш кызыл-сарыг баштыг оол чүве-дир. Далайны өрү моторлуг хемелерлиг улуг даргалар чедип келгенер. Малчын Дукар-оолче олар углапканнар. Чедип келзе-ле — Путин дарганы Дукар-оол танып каапкан. Кады

тарны мунуптарга, Кызыл-оол — Алдын-Херел богбазын чавыдакка муна каапкан. Путин биле Шойгу мугулдур чоогунга кезек селгүүстеп долгандыр чортканнар. Кызыл-оол оларның соонга чортуп турган.

Путин дарга малчын Дукар-оолду майгыныч шай ижери-биле чалаан. Оон курунда чораан хынныг бижээн белекке тутсуп берген. Дукар-оол тура: «Өршээ» деп чалбаргаш, кара хынныг бижекти хаваанга дээртип айыс алган. Шойгу Маадыр тура, бодунун холунда кылагар шагын чешкеш, Дукар-оолга база тудускан. Кызыл-оол — Алдын-Херелдин кызыл-сарыг бажын Путин дарга чаптап суйбааш,

оң холунда шагын чешкеш, аңаа баглап берген.

Россия Федерациязының даргазы Владимир Путинниң тыва малчын Дукар-оол Маскыр-оолга берген бижээ — «даггент-2» деп америка спортчу ийи бистиг кинжал чорду. Тускай дугаарлыг. Путин дарганың школачы Алдын-Херел Маскыр-оолга белекке берген шагын Швейцарияга бүдүргөн. Марказы Blancpain — Бланкпейн. Ындыг маркалыг шакты кандыг-даа эттиң үнелиг билир, бедик шынарлыг чүвее ынак, ажыл-агыйы, амыдыралы чедишкуннер чадазында турар кижини эдилээр үжүрлүг. «Бланкпейн» марканың шагының адаккы өртээ 9 муң доллардан өрц бооп турар.

Малчын Дукар-оол Маскыр-оолга Сергей Шойгу сайыттың белекке берген шагы база Швейцарияны. Ооң марказы Rado — Радо. Бо марканың шагын ховар дээн бедик сүлделиг улус эдилээр. Бо шак эззиниң ат-алдарын ниитилде бедидип турар. «Радо» марканың шагының адаккы өртээ парлалгада премиум-класс-тың чийик машиназынга дең, 50 муң евродан өрц деп турар.

Сарыг өртемчедир чүү-даа чүве чылдагаан чокка болбас. Владимир Путин биле Сергей Шойгу Маадыр бөдүүн тыва малчын Дукар-оол Маскыр-оолга душ бооп ужурашкаш, боттарында үнелиг эттерин белекке бергени таварылга эвес. Дукар-оол Маскыр-оол 1974 чылда Москваның Кремльде Съездилер ордузунга комсомолдун 17-ги съездинге Тывадан делегат бооп чораан. Ол ынчан улуг чурттуң удуртукчузу Леонид Брежневти база чооктан көргөн, ооң чугаазын

дыңнаан. Кремльдин Георгий за-лынга комсомолдун улуг шаңналын алган. Ол кызымаккай күш-ажылы дээш Күш-ажылдың Кызыл Тук ордени, «Шылгараңгай күш-ажыл дээш», «В.И Ленинниң 100 чылы» юбилейлиг, «Күш-ажылдың хоочуну», «Комсомолдун 90 чылы» деп медальдар-биле шаңнаткан. Ооң кырынга немей Тываның Чазаандан, Көдээ ажыл-агый яамызындан хөй санныг шаңналдарны доктаамал ап чораан. Өөнүн ишти Дадар Тулушевна база шылгараңгай күш-ажылы дээш хөй санныг шаңналдары алган. Алдын-сарыг баштыг Кызыл-оол-Алдын-Херел «Путин даргага дыка дөмей болган» деп ада-иези, угбалары, акызы кайгап ханмайн чугаалап турдулар. Бо болуушкун алызы барып Маскыр-оолдар төрөл бөлүүнге, Чаа-Хөлдүн, бүдүн Тываның нонунга моон мурнунда билбейн турганывыс, кижилерниң эт-сепке хамаарылгазы бедик чадаже көдүрлүрүнге улуг салдарлыг боор дээрзинге чигзиниг чок мен.

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ.

РоссельхозБанк

100 хуу күрүне капиталдыг Банк

Ажыктыг хууларлыгы
салышкын

«Супер-Агро»

14,75 %

чылдың хуузу-биле акша

Кызыл хоорай

Эки турачылар кудумчузу, 23

Бухтуев кудумчузу, 3

Тел.: 2-27-60

«Россельхозбанк» ААН Россияның Банкының Чиртине лицензияның № 3349

Условия вклада «Супер-Агро»

Срок вклада – 540 дней. Минимальная сумма вноса – 1 000 рублей. Процентная ставка по вкладу (годовая) – 14,75%. Срок открытия вклада и приема взноса – с 01 июня по 01 сентября 2009 года включительно. Валюта вклада – российский рубль. Прием дополнительных взносов, а также выдача части вклада не производится. Проценты выплачиваются в день окончания срока хранения вклада. Пролонгация вклада не предусмотрена. В случае досрочного востребования суммы вклада доход исчисляется за фактическое время нахождения денежных средств во вкладе, исходя из следующих процентных ставок (годовых): до 180 дней включительно – 1%; от 181 до 364 дней включительно – 10%; от 365 до 539 дней включительно – 13,5%. По указанному срочному вкладу: Процентная ставка является фиксированной, т.е. не подлежит изменению в течение срока вклада. Взнос во вклад может осуществляться как наличными денежными средствами, так и путем безналичного зачисления денежных средств. Если взнос не поступил на счет по вкладу в размере, соответствующем условиям договора вклада, до 01 сентября 2009 года включительно, договор вклада считается несостоявшимся, счет по вкладу закрывается. Взнос во вклад, поступивший в безналичном порядке, в сумме меньшей, установленной договором, и/или после 01 сентября 2009 года, в этот же день перечисляется на счет по вкладу «До востребования» в российских рублях, открытый на имя вкладчика. Если вкладчик не имеет в Банке счета по вкладу «До востребования» с остатком не менее 10 рублей, то одновременно с открытием вклада, вкладчику открывается счет по вкладу «До востребования» путем внесения им в наличном порядке суммы не менее 10 рублей. Отдельные условия предоставления банком на возмездной основе в соответствии с тарифами, действующими в Банке на день вступления в силу договора о вкладе. По вкладу в подразделениях нашего Банка можно оформить доверенность и составить завещательное распоряжение. Операции по вкладу совершаются при предъявлении паспорта или иного документа, удостоверяющего личность в соответствии с законодательством Российской Федерации. В любом подразделении нашего Банка Вы можете получить квалифицированную консультацию по всем вопросам, касающимся вклада.

РЕКЛАМА

ДЕЛГЕЛГЕ-ЯРМАРКА «ТЫВАЭКСПО-2009»

2009 чылдың август 14-16 хуннеринде регионар аразының «Тыва Экспо-2009» VI болгаш «Тыва: Тудуг. Энергетика. Чуртталга-коммунал ажыл-агый» деп хөй талалыг делгелге садыглаашкын болуп эртер.

(Болур чери: Кызыл хоорай, «Сүбедей» спорткомплекси, Московская кудумчузу, 70).

Делгелгениң кезектери:

- аш-чем продуктулары, аш-чем болгаш болбаазырадыр үлетпүрнүн дериг-херекселдери база чиг эди;
- арыг-шеверниң дериг-херекселдери, парфюмерия, косметика;
- школачылар базаары, уругларга идик-хеп барааннары;
- мебель, амыдыралга ажыглаар техника, аяк-сава, суй белектер;
- тудугнун чаа технологиялары болгаш материалдары;
- фасад болгаш кровель материалдары, гидро база чылыг изоляциязының системалары, даштыкы шеверлел материалдары;
- үлетпүр болгаш чуртталга тудуглары. Бетон кылыгылары, тууьбулар, металл кылыгылары болгаш өске-даа чүүлдер.

Программаларында:

2009 чылдың август 12-13

— РФ-тиң субъектилеринден болгаш республиканың кожууннарындан киржикчилериниң келири.

2009 чылдың август 14.

- 9.00-11.00 шакта — делгелгениң киржикчилериниң бүрүткөли;
- 11.00-11.40 шакта — делгелгениң байырлыг ажыдышкыны;
- 13.00-16.00 шакта — презентация, мастер-класстар, кады ажылдажылга дугайында керээлерни чарары.

2009 чылдың август 15

10.00-17.00 шакта — делгелгениң ажылдаар үези.

2009 чылдың август 16

- 10.00 шакта — делгелге ажылын эгелээр.
- 13.00-14.00 шакта — номинациялар талазы-биле тилекчилерни шаңнаар, дипломнар тыпсыр болгаш албан езузу-биле делгелгени хаары.

КАШ ДАКПЫР БАЙЫРЛАЛ

Садиктиң ажыттынып турарының демдээ — кызыл кожааны кескени.

Кызыл хоорайның 38 дугаарлыг муниципалдыг школа назыны четпээн «Лучик» уруглар садының катап база байырлыг ажыдышкыны болган.

«Лучик» уруглар садының ажыдышкынынга ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.В. Кара-оол, Кызыл хоорайның мэри В.Т. Ховалыг, ТР-ниң Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының сайыдының оралакчызы О.О. Иргит, Кызыл хоорай округунун баштыңы — Төлээлекчилер хуралының даргазы В.Н. Тунев, Кызыл хоорай чагыргазының социал политика талазы-биле оралакчызы Л.Л. Волгина, «Элитастрой» КХН-ниң удуртукчузу В.Г. Андресян болгаш уруглар садының ажылчын коллективи, ада-иелер база бичии уруглар киришкен.

Чүзүн-баазын өңнүг шарлар болгаш тукчугаштар-биле девискээрни каастааш, «Кирип моорла-

нар!» деп бижээни байырлалга келгеннерниң хей-аьдын көдүргөн, аңаа чергелештир байырлалдың хөгжүмү ол чоок-кавыга чаңгыланып, байырлал шинчизин улам күштелдирди. Байырлалдың эге кезээнде уруглар садының кижизидикчи башкылары белекпел алганы оюн-көргүзүүн чыылган-нарга бараалгадып, өөрүшкүнү бичии чаштарга сөңнеди. Оон соонда ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.В. Кара-оолга сөстү берген. Школа назыны четпээн уруглар садының байырлыг бо ажыдышкыны каш дакпыр байырлал болганын ол демдеглээн. Озал-ондактыг байдалдыг хөй-ниитиниң чуртталга бажынының чурттакчыларын 5 чыл бурунгаар бо уруглар сади-

гинче кириген турган. Чурттакчылар маңаа түр үениң иштинде чурттап турда, оларның чурттап турганы оран-савазын сөөлгү үениң негелдезинге дүүштүр чаагайжыттырган чуртталга бажыны кылдыр эде кылып, 20 ажыг өг-бүлени чурттаар оран-сава-биле хандырган. Ол дээрже эргижирээн оран-савада чурттап турар өг-бүлелерни чаагайжыттырган чуртталга шөлү-биле хандыра талазы-биле программаның күүсеттингени кылдыр санаттынар. Оон аңгыда олар бо уруглар садынга чурттап турда, иштики, даштыкы шөлдери улуг үрегдээш-кинге таваржып, капиталдыг септелгени чорудуп, харын-даа эде кылыры негеттине берген турган. Ынчангаш садикке хамаарыштыр кончуг улуг септелге ажылдарын «Элитастрой» КХН-ниң тудугчулары болгаш шеверлекчилери кыска хуусаада чоруткан. Ол ажылдың түнчели бо — Тудугчулар хунунун

бүдүүзүндө чаартындыр септээн чырык, чараш уруглар садын тудугчулар байырлыг байдалда хүлээткен. База чаа өөредилге чылы чоокшулап турар үеде өөредилге адырында чаа садиктиң немешкени ол. Оон аңгыда садик дээш 7 муң ажыг уругларның оочуру кызырлып, эвээш санныг-даа болза 160 хире уруглар садиктиг болганы өөрүнчүг байырлал болбайн канчаар деп айыткан. Шак ындыг каш дакпыр байырлалды

боттаны бээр болза, садик дээш оочур кызырлыры билдингир дээрзин чугаалааш, бир-ле дугаарында тудугчуларга өөрүп четтиргенин илереткен. Оон уруглар садынга эргежок чугула номнарны белек кылдыр дамчыткан. Кызыл хоорай округунун баштыңы — Төлээлекчилер хуралының даргазы В.Н.

ТР-ниң Чазааның улуг деткимчези-биле тудугчуларның күүсеткени ол. Оон аңгыда чуртта кризис чоруп турда, ажылчын олуттур немей ажыттынып турары дээрже эки чүүл деп көөр апаар. Уруглар садында кижизидикчи, уран чүүл, күш-культура башкылары, нянялар, техниктиг ажылчыннар ажылдап эгелээни өөрүнчүг-дүр дээш, уругларның уран чогаадылга делгелгезинден акцияга садып алганы уругларның чураан чурктарын башкылар коллективинге дамчыткан.

Чазактың талазындан немелде акшаландырышкынның деткимчези-биле мэрияның планында уруглар садтарының шөлүн калбатып, оларга немей тудугларны, каъттарны тудары көрдүнүп турарын Кызыл хоорайның мэри В.Т. Ховалыг чугаалааш, ол программа

Тунев сонгукчуларның бир чагыын күүсеткенин демдеглээш, бүгү-ле таарымчалыг байдалды тургускан чараш тудуу дээш тудугчуларга өөрүп четтиргеш, чаа оран-сава-ның ээлери келир үенин чаш салгалын кижизидер ажыл-херээнге чедишкенинни күзээн.

Оон соонда садиктиң ажыттынганының херечизи — кызыл кожааны үзе кескен соонда, желген аалчыларга садиктиң иштин сонуургадып көргүскөн. Ол үеде уруглар садик даштында чайганыыштар болгаш өске-даа ойнаар черлерге каткы-хөг-биле ойнап эгелээш. Чаштар үнү база катап уруглар шөлүңге чаңгыланып эгелээш.

Айлаң МОНГУШ.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛ-ДУҢ тырттырган чуруктары.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЛАРЫ

«2008 чылда Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң күүселдезиниң дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2009 чылдың июнь 17-де хцлээп алган

Төлээлекчилер палатазы 2009 чылдың июль 2-де чцлдүз деп көргөн

1 чүүл

2008 чылда Тыва Республиканың республика бюджетиниң күүселдезиниң дугайында отчетту орулгалар талазы-биле 11 940 220,5 муң рубль түңге база чарыгдалдар талазы-биле 11 635 250,8 муң рубль түңге, орулгалар чарыгдалдардан (профит) 304 969,7 муң рубль түңге ажып турар кылдыр, 1-19-ку капсырылгалар езугаар бадылаар.

Тыва Республикага уругларның күш-дамыр болгаш мөзү-шынар сайзыралына хора чедирилгезин болдурбазының талазы-биле хемчеглер дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2009 чылдың июнь 17-де хцлээп алган

Төлээлекчилер палатазы 2009 чылдың июль 1-де чцлдүз деп көргөн

1 чүүл

Бо Хоойлунуң сорулгазы уругларның кадыына, оларның күш-дамыр, интеллектуалдыг, психиктиг, сагыш-сеткил болгаш мөзү-шынар сайзыралына хора чедирилгезин болдурбазының талазы-биле хемчеглерни тургузары болур.

2 чүүл

1. Уругларның күш-дамыр, интеллектуалдыг, психиктиг, сагыш-сеткил болгаш мөзү-шынар сайзыралына база оларга амыдыралының кадык омур-хевирин тургузарына дуза көргүзөр сорулгалар-биле Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының органнары болгаш тус чер бот-башкарылга органнары баш билип харыылаар айтырыына дүүштүр күш-культура-спорт организацияларының, культура организацияларының, уругларга (оларның «Интернет» четкизинче кирер черлерин киригени-биле) социал инфраструктураны тургузуп турар организацияларның ажил-чорудулгазын боттандыралына таарымчалыг байдалдарны Тыва Республикага тургузар.

2. Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының органнары база тус чер бот-башкарылга органнары баш билип харыылаар айтырыына дүүштүр ада-иелерге (оларны солуп турар кижилерге), а ол ышкаш уругларның киржилгези-биле хемчеглер эрттирип турар кижилерге, уругларның күш-дамыр, интеллектуалдыг, психиктиг, сагыш-сеткил болгаш мөзү-шынар сайзыралының талазы-биле боттарының хүлээлгелерин боттандырып турда, дузаны көргүзөр.

3 чүүл

Уруглар кижизидилгезиниң талазы-биле хүлээлгелерин күүседип тура, ада-иелер (оларны солуп турар кижилер), а ол ышкаш уругларның киржилгези-биле хемчеглер эрттирип турар кижилер, юридиктиг эргелиг албан черлери азы юридиктиг эрге чокка сайгарлыкчы ажил-чорудулганы кылып турар хамаатылар дараазында чүүлдерни болдурбазы-биле хемчеглерни алыр:

1) уругларның (18 хар назы четпээн кижилерниң) юридиктиг эргелиг албан черлериниң азы эр-херээженниң чорую янзылыг барааннар кылырына бердинген юридиктиг эрге чок сайгарлыкчы ажил-чорудулга боттандырып турар хамаатыларның объектилеринге (девискээрлеринге, бажың-балгаттарына), рестораннырга, пиво ижер барларга болгаш чүгле арага продукциязы, пиво база ооң үндезинге белеткээн суксуннар кылыры көрдүнгөн өске-даа черлерге турарын, уругларның кадыына, оларның күш-дамыр, интеллектуалдыг, психиктиг, сагыш-сеткил болгаш мөзү-шынар сайзыралына хора чедирип болур хире черлерге турарын;

2) уругларның (18 хар назы четпээн кижилерниң) дүнеки үеде (тус черни-биле 22 шактан 6 шакка чедир) хөй-ниити черлеринге, ооң иштинде кудумчуларга, стадионнарга,

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

№ 1481 УХ-II

2009 чылдың июль 13

паркларга, скверлерге, ниити ажылгалдыг транспорт дериг-херекселдеринге, юридиктиг эргелиг албан черлериниң азы «Интернет» четкизинче кирерин хандыра кылдыр бердинген юридиктиг эрге чокка сайгарлыкчы ажил-чорудулганы боттандырып турар хамаатыларның объектилеринге (девискээрлеринге, бажың-балгаттарына), а ол ышкаш садыглаашкын болгаш хөй-ниитиниң чөмөнчилге адырына ачы-дузалар боттандыралы-биле (организацияларга азы пунктуларга), хоойлу-биле доктааттыг чурум езугаар арага продукциязын, пивону болгаш ооң үндезинге белеткээн суксуннарны чаңгыстап садары көрдүнгөн хөглээшкын, дыштанылга эрттирер черлерге болгаш өске-даа хөй-ниити черлеринге ада-иелерниң (оларны солуп турар кижилерниң) азы уругларның киржилгези-биле хемчеглер эрттирип турар кижилерниң үделгези чокка турарын.

4 чүүл

Бо Хоойлунуң 2-ги база 3-кү пунктуларында айыттыг черлерге уругнуң бары илерээн таварылгада, ада-иелеринге (оларны солуп турар кижилерге) азы уругларның киржилгези-биле хемчеглер эрттирип турар кижилерге база (азы) иштики херектер органнарына хыналда чорудуп турган албан-дужаалдыг кижилер, азы уругнуң турганы албан чериниң албан-дужаалдыг кижилери доктааттыг негелделерниң хажыттыганын доп-дораан дыңнадыр. Айыттыг кижилер чок болган, оларның турар черлерин илередири болдунмас азы айыттыг кижилерниң уругну дораан чедиринге өске-даа шаптараазыныг байдалдар тургустунган таварылгада, уругларны тыпкан чериниң аайы-биле назы четпээннерниң социал келдередилге хергелеттинип турар тускайжыттыг албан черлеринге чедирер.

5 чүүл

1. Бо Хоойлунуң 2-4 чүүлдериниң дүрүмнерин барымдаалап, тус черниң бот-башкарылга органнары чогуур муниципалдыг тургузугнуң девискээринге бо Хоойлунуң 3 чүүлүнге дүүштүр уругларның турарын чөпшээрэвээн черлерин тодарадыр.

2. Уругларның кадыына, оларның күш-дамыр, интеллектуалдыг, психиктиг, сагыш-сеткил болгаш мөзү-шынар сайзыралына хора чедирип болур черлерни, дүнеки үеде уругларның ада-иезиниң (оларны солуп турар кижилерниң), а ол ышкаш уругларның киржилгези-биле хемчеглер эрттирип турар кижилерниң үделгези чокка турарын чөпшээрэвээн хөй-ниити черлерин тодарадырының дугайында санал-оналды өөренип көөрү-биле муниципалдыг тургузугга эксперт комиссиязын тургузар.

6 чүүл

Ада-иелерниң (оларны солуп турар кижилерниң), уругларның киржилгези-биле хемчеглер эрттирип турар кижилерниң, а ол ышкаш юридиктиг эргелиг албан черлериниң

азы юридиктиг эрге чокка сайгарлыкчы ажил-чорудулга боттандырып турар хамаатыларның уругларның күш-дамыр, интеллектуалдыг, психиктиг, сагыш-сеткил болгаш мөзү-шынар сайзыралына дуза көргүзөр болгаш оларга хора чедирилгезин болдурбазының талазы-биле хемчеглерни хандыраарына доктааттыг негелделерни сагы-вазы 2008 чылдың декабрь 30-де № 905 УХ-II «Административтиг хоойлу-дүрүм үрээр чоруктар дугайында Тыва Республиканың кодекизи» Тыва Республиканың Хоойлузунга дүүштүр административтиг харыы-салгага чедирер.

7 чүүл

1. Бо Хоойлунуң 3-кү чүүлүнүң уругларның кадыына, оларның күш-дамыр, интеллектуалдыг, психиктиг, сагыш-сеткил болгаш мөзү-шынар сайзыралына хора чедирип болур черлерни, дүнеки үеде уругларның ада-иезиниң (оларны солуп турар кижилерниң), а ол ышкаш уругларның киржилгези-биле хемчеглер эрттирип турар кижилерниң үделгези чокка турарын чөпшээрэвээн хөй-ниити черлерин тодарадыр кезээнге өскерилгелер кириериниң дугайында санал-оналды Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының төлээзинден, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоой-

«Тыва Республиканың тускай камгалалдыг бойдус девискээрлериниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириериниң дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2009 чылдың июнь 17-де хцлээп алган

Төлээлекчилер палатазы 2009 чылдың июль 1-де чцлдүз деп көргөн

1 чүүл

1996 чылдың декабрь 9-та № 645 «Тыва Республиканың тускай камгалалдыг бойдус девискээрлериниң дугайында» (Тыва Республиканың хоойлужудулга чыындызы, 2001 чыл, №2, 37 чүүл; «Тувинская правда», 2004 чылдың январь 22-де; 2005 чылдың март 15-те; 2007 чылдың ноябрь 3-те; 2008 чылдың декабрь 4-те; 2009 чылдың апрель 9-та; «Шын», 2004 чылдың январь 29-та; 2007 чылдың ноябрь 1-де; 2008 чылдың декабрь 9-та; 2009 чылдың апрель 21-де) Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 4-кү чүүлде:

а) 1-ги кезээниң үшкү абзазын күжүн чидирген деп санаар;

б) 2-ги кезээнге дараазында уткалыг абзацы немээр:

«Ветеринария дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 14 чүүлүнге өскерилге кириериниң дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2009 чылдың июнь 17-де хцлээп алган

Төлээлекчилер палатазы 2009 чылдың июль 1-де чцлдүз деп көргөн

1 чүүл

2004 чылдың декабрь 29-та № 1095 УХ-I Тыва Республиканың Хоойлузунуң («Тувинская правда», 2005 чылдың март 25-те, июль 14-те; 2007 чылдың июнь 5-те, июль 16-да; 2008 чылдың август 21-де; 2009 чылдың май 16-да; «Шын», 2005 чылдың июль 12-де; 2007 чылдың июнь 9-та; 2008 чылдың сентябрь 2-де; 2009 чылдың май 16-да) 14-кү чүүлүнүң адынга «Ветеринария эргелелиниң» деп сөстөрни «ветеринария талазы-биле Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының төлээ-

лужудулга палатазының төлээзинден, Тыва Республиканың Өөредилге яамызының төлээзинден, Тыва Республиканың Чазааның чанында назы четпээннер херектериниң болгаш оларның эргелерин камгалаар талазы-биле ведомство аразында комиссияның төлээзинден, Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының хөй-ниитиниң айыыл чок чорук милициязының төлээзинден тургустунган эксперт комиссиязы Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазынче кирип болур.

2. Бо чүүлдүн 1-ги кезээнде айыттыг эксперт комиссиязының ажил-чорудулгазын организастаарын эксперт комиссиязының составын тургузуп турда, үштүң ийизинден эвээш эвес, эксперт комиссиязының бүрүн эргелиг составының бирги хуралына бадылаан дүрүм-биле тодарадыр.

8 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден эгелээш, он хонук эртерге, күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

№ 1489 УХ-II

2009 чылдың июль 13

«— Тыва Республиканың тускай камгалалдыг бойдус девискээрлерин организастаар болгаш ажилдаарының талазы-биле хамаарылгаларны таарыштырып турар республика программаларын ажилдап кылыры болгаш бадылаары.»

2) 5-ки чүүлдүн 1-ги кезээнде «тускай камгалалдыг» деп сөстөрниң соонга «бойдус» деп сөстү немээр, «бойдус» деп сөстү ап кааптар.

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

№ 1491 УХ-II

2009 чылдың июль 13

леттирген органының» деп сөстөр-биле солуп, өскерилгени кириер.

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

№ 1493 УХ-II

2009 чылдың июль 13

«Тыва Республикага биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктуң хөгжүлдээзиниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 11 база 26 чүүлдеринге өскерилгелер кириериниң дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2009 чылдың июнь 17-де хцлээп алган

Төлээлекчилер палатазы 2009 чылдың июль 1-де чцлдүз деп көргөн

1 чүүл

2008 чылдың июль 7-де № 795 УХ-II «Тыва Республикага биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктуң хөгжүлдээзиниң дугайында» («Тувинская правда», 2008 чылдың август 28-те; 2009 чылдың февраль 19-та; «Шын», 2008 чылдың август 28-те; 2009

чылдың март 12-де) Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 11-ги чүүлдү дараазында уткалыг 3' кезек-биле немээр:

«3'. Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының күрүне органнары база тус

черниң бот-башкарылга органнары Тыва Республиканың күрүне хөреңгизиниң болгаш үш дугаар кижилериниң эргелеринден хостуг (биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорук субъектилериниң эт-хөреңги эргелеринден аңгыда), чүгле ону биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорук субъектилеринге база биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорук субъектилерин деткиир инфраструктураны тургузуп турар организацияларга үр хуусаалыг үндезинге эдилээр-биле база (азы) ажылгаары-биле (ооң иштинде аренда өртээниң чиигелделиг салышкыны-биле) бээр сорулгалар-биле ажылгаан туруп болур муниципалдыг хөреңгизиниң даңзызын бадылаар эргелиг, ыңдыг даңзыларны тургузарының, чорударының, ыяап-ла парлап үндүрериниң чурумун, а ол ышкаш олче кириген Тыва Республиканың күрүне хөреңгизин болгаш муниципалдыг эт-хөреңгини арендага (ооң иштинде ажыл-чорудулганың онзагай хевирлерин кылып турар биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорук субъектилеринге чиигелделер) бээриниң чурумун болгаш негелдерин тургузуп турар. Ол даңзыларже кириген Тыва Республиканың күрүне хөреңгизин база муниципалдыг хөреңгини хуу өңчү кылдыр, ооң иштинде ол хөреңгини арендага турар биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорук

«Чоннуң кадыкшылын камгалаарының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириериниң дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2009 чылдың июнь 17-де хүлээп алган

Төлээлекчилер палатазы 2009 чылдың июль 1-де чүлүлдүг деп көргөн

1 чүүл

1996 чылдың август 27-де № 615 «Чоннуң кадыкшылын камгалаарының дугайында» («Тувинская правда», 1996 чылдың октябрь 1-де; 2003 чылдың апрель 24-те; 2004 чылдың март 31-де; 2006 чылдың август 2-де; 2007 чылдың август 7-де; 2008 чылдың январь 31-де, май 29-та, декабрь 4-те; 2009 чылдың апрель 28-те; «Шын», 2006 чылдың июль 20-де; 2007 чылдың август 9-та, август 23-те; 2008 чылдың январь 19-та, декабрь 9-та; 2009 чылдың апрель 14-те) Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 7-ги чүүлүн 1-ги кезээниң 4-кү пунктузун күжүн чидирген деп санаар;

«Көдээ ажыл-агыйның хереглелинге ажылгаар черлер дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун күжүн чидирген деп санаарының дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2009 чылдың июнь 17-де хүлээп алган

Төлээлекчилер палатазы 2009 чылдың июль 1-де чүлүлдүг деп көргөн

1 чүүл

2004 чылдың февраль 17-де № 399 УХ-1

субъектилериниң өңчүзү кылдыр хавыраары болдунмас»;

2) 26-гы чүүлдү дараазында уткалыг 6-гы кезек-биле немээр:

«6. Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының болгаш тус черниң бот-башкарылга органнарының биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктуң хөгжүлдээниң адырынга координация азы чөвүлел органнарын тургузар дугайында шийтпирин массалыг информация чепсектеринге парлаар, а ол ышкаш ыңдыг координация азы чөвүлел органнарын тургузар дугайында шийтпир хүлээп алган Тыва Республиканың күүсекчи органнарының, тус черниң бот-башкарылга органнарының «Интернет» четкизинде албан езузунуң сайтызынга чарлап дыңнаткан турар ужурулг.»

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден эгелээш, он хонук эртерге, күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

№ 1495 УХ-11

2009 чылдың июль 13

ның Хоойлузунга өскерилгелер кириериниң дугайында» («Тувинская правда», 2004 чылдың февраль 27-де) Тыва Республиканың Хоойлузу-биле кириген өскерилгелери-биле 2000 чылдың июль 19-та № 625 «Көдээ ажыл-агыйның хереглелинге ажылгаар черлер дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун («Тувинская правда», 2000 чылдың июль 21-де, сентябрь 7-де) күжүн чидирген деп санаар.

2 чүүл

«Чүдүүр-чүдүвезиниң хостуунуң болгаш шажын организацияларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң чамдык дүрүмнерин күжүн чидирген деп санаарының дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2009 чылдың июнь 17-де хүлээп алган

Төлээлекчилер палатазы 2009 чылдың июль 1-де чүлүлдүг деп көргөн

1 чүүл

1995 чылдың апрель 1-де № 253 «Чүдүүр-чүдүвезиниң хостуунуң болгаш шажын организацияларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң («Тувинская правда», 1995 чылдың май 23-те; 2001 чылдың май 8-те; 2004 чылдың апрель 13-те; 2005 чылдың июль 5-те; 2008 чылдың август 21-де, декабрь 31-де; 2009 чылдың апрель 9-та; Тыва Республиканың хоойлужудулга чыындызы, 2001 чыл, № 2, 177 чүүл; «Шын», 2004 чылдың апрель 14-те; 2005 чылдың июнь 30-де; 2008 чылдың сентябрь 4-те, декабрь 30-де; 2009

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден эгелээш, он хонук эрткенде, күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

№ 1505 УХ-11

2009 чылдың июль 13

чылдың апрель 14-те) 10-гу чүүлүнүң 4-кү кезээ, 28-ки болгаш 29-ку чүүлдерин күжүн чидирген деп санаар.

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден эгелээш, он хонук эртерге, күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

№ 1514 УХ-11

2009 чылдың июль 13

«2009 чылда болгаш 2010 база 2011 чылдарның планныг үезинде Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириериниң дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2009 чылдың июнь 23-те хүлээп алган

Төлээлекчилер палатазы 2009 чылдың июль 2-де чүлүлдүг деп көргөн

1 чүүл

2008 чылдың декабрь 31 № 1187 ВХ-11 «2009 чылда болгаш 2010 база 2011 чылдарның планныг үезинде Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга («Тувинская правда», 2008 чылдың декабрь 31-де; 2009 чылдың апрель 25-те, май 29-та, июнь 15-те; «Шын», 2009 чылдың январь 1-де, апрель 25-те, июнь 2-де) дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 1-ги чүүлүн 1-ги кезээнде:

а) 1-ги пунктта «14282165,3» деп саннарны «14607845,8» деп саннар-биле солур;

б) 2-ги пунктта «14627791,9» деп саннарны «14953472,4» деп саннар-биле солур;

2) 8-ки чүүлүн 1-ги кезээнде:

а) бирги абзацта «5890692,9» деп

саннарны «6232753,9» деп саннар-биле солур;

б) 2-ги пунктта «496488,2» деп саннарны «775166,8» деп саннар-биле солур;

в) 3-кү пунктта «3722090,7» деп саннарны «3785473,1» деп саннар-биле солур;

3) 4, 8, 12, 14, 18, 20, 32 болгаш 33 дугаар капсырылгаларны чаа эдилге-биле бижиир (кошкан);

4) 34-кү капсырылганы немээр (кошкан).

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден эгелээш күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ

Кызыл хоорай

№ 1537 УХ-11

2009 чылдың июль 13

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫ

Бодунуң орулгазының дугайында, эт-хөреңгизиниң дугайында болгаш эт-хөреңги байдалдыг хүлээлгелериниң медээлерин кириери албан, а ол ышкаш бодунуң кадайының (ашааның) болгаш назы четпээн уругларының орулгазының дугайында, эт-хөреңгизиниң дугайында болгаш эт-хөреңги байдалдыг хүлээлгелериниң медээлерин кириер хүлээлгелиг Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчыларына хамаатыларны болгаш орнунга ажылдаар кижилерни томуйлаарда, Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының эрге-дужаалдарын бадылаарының дугайында

Россия Федерациязының Президенти-зиниң 2009 чылдың май 18-те «Бодунуң орулгазының дугайында, эт-хөреңгизиниң дугайында болгаш эт-хөреңги байдалдыг хүлээлгелериниң медээлерин албан кириер, а ол ышкаш бодунуң кадайының (ашааның) болгаш назы четпээн уругларының орулгазының дугайында, эт-хөреңгизиниң дугайында болгаш эт-хөреңги байдалдыг хүлээлгелериниң медээлерин кириер хүлээлгелиг Федералдыг күрүне албан-хаакчызынга хамаатыларны болгаш орнунга ажылдаар кижилерни томуйлаарда, федералдыг күрүне албан-хаакчыларының эрге-дужаалының даңзызын бадылаар дугайында» № 557 Чарлының 3 пунктузунга дүүштүр доктаадыры болза:

1. Бодунуң орулгазының дугайында, эт-хөреңгизиниң дугайында болгаш эт-хөреңги байдалдыг хүлээлгелерин, а ол ышкаш бодунуң кадайының (ашааның) болгаш назы четпээн уругларының орулгазының дугайында, эт-хөреңгизиниң дугайында болгаш эт-хөреңги байдалдыг хүлээлгелериниң медээлерин кириер хүлээлгелиг Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчыларына хамаатыларны болгаш орнунга ажылдаар кижилерни томуйлаарда, Тыва Республи-

каның күрүнениң хамааты албанының эрге-дужаалдарының коштунган даңзызын бадылаар.

2. Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының удуртукчуларына:

а) бодунуң орулгазының дугайында, эт-хөреңгизиниң дугайында болгаш эт-хөреңги байдалдыг хүлээлгелерин, а ол ышкаш бодунуң кадайының (ашааның) болгаш назы четпээн уругларының орулгазының дугайында, эт-хөреңгизиниң дугайында болгаш эт-хөреңги байдалдыг хүлээлгелериниң медээлерин албан кириер хүлээлгелиг Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчыларына хамаатыларны болгаш орнунга ажылдаар кижилерни томуйлаарда, Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчыларының даңзызын бо Чарлык-биле бадылаан эрге-дужаалдарының даңзызын 2 кезээге дүүштүр 2009 чылдың октябрь 1-ге чедир бадылаар.

б) бо пунктуң «а» пунктузунуң адаанда көрдүнгөн даңзылар-биле Тыва Республиканың сонугалдыг күрүнениң хамааты албан-хаакчыларына таныштырар.

3. Бо Чарлык албан езузу-биле парлаан хүнүнден күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай.

2009 чылдың июль 27 № 163

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2009 чылдың июль 27-де № 163 Чарлы-биле бадылаан

Бодунуң орулгазының дугайында, эт-хөреңгизиниң дугайында болгаш эт-хөреңги байдалдыг хүлээлгелерин, а ол ышкаш бодунуң кадайының (ашааның) болгаш назы четпээн уругларының орулгазының дугайында, эт-хөреңгизиниң дугайында болгаш эт-хөреңги байдалдыг хүлээлгелерин албан кириер хүлээлгелиг Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчыларына хамаатыларны болгаш орнунга ажылдаар кижилерни томуйлаарда, Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының эрге-дужаалдарының даңзызы

1 кезээ. Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының эрге-дужаалдары

1. Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының эрге-дужаалының дээди бөлүүн Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2007 чылдың ноябрь 12-де № 204 Чарлы-биле бадылаан, Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының эрге-дужаалдарының даңзызынга хамааржыр Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының эрге-дужаалдары.

2. Томуйлаарын болгаш хостаарын Тыва Республиканың Чазаа, Тыва Республиканың Чазааның Даргазы боттандыраар, Тыва Республиканың хамааты албанының өске-даа эрге-дужаалдары.

II кезээ. Коррупцияның айылы-биле холбашкан күрүнениң хамааты, орнунга ажылдаар өске-даа эрге-дужаалдары

Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының эрге-дужаалының хүлээлгезин күүседирде баш бурунгаар көөр чүүлдер:

организастиг-башкарыкчы азы административтиг ажыл-агый хүлээлгези, бир-ле болза, эрге-чагырганың төлээзиниң тускай көрдүнгөн бүрүн эрге-хүлээлгезинге дүүштүр азы түр, доктаамал боттандыраар хүлээлгелер;

организацияларга болгаш хамаатыларга күрүне ачы-дузазын бээри;

контрольдаар болгаш хайгаараар хем-чеглерни боттандыраар;

бюджет акшаландырышкынын, субсидияларны, бюджеттер аразының трансфертерин хуваарының дугайында шийтпирни белекээри болгаш хүлээп алыры, а ол ышкаш кызыгаарлаттыг курлавырларны хуваары (квоталар, чер участоктары болгаш оон-даа өске);

күрүне өңчүзүн эргелеп-башкары;

күрүне садыглаашкынын азы лицензияны

болгаш чөпшээрелди бээрин боттандыраар;

материал-техниктиг курлавырларны шыгжаары болгаш хуваары.

САГЫЖЫМДА АРТЫП КАЛГАН

«Эки кижиниң чону хөй, эки аъттың ээзи хөй» дээр-ле чөп. Журналист, чогаалчы Валерий Севилбааевич Шаравии — ын-дыгларның бирээзи.

1987 чылдың сентябрь 2-ниң хүнү. Дээрде чаңгыс булут-даа чок, кааң хүн. Чаа ажыг-лалга кирген Парлаага бажыңының чаражы-даа, өрээлдериниң хөйү-даа аажок. Ийги каътта «Улус хүлээп алыр өрээлге» келдим. Ажыл айтыртынып чорааным ол. Бир угбай олур. Чорук-херээмниң ужурун чугаалаарымга: «Редактор В.С.Шаравии» деп каан эжикче кире бер» диди. Та кандыг дарга чүве деп бодап, арай девидеп, хөлээрим-даа аажок. «Сугга дүшкенде бызаа сугжу» дээни ышкаш, ам канчаар, эжикти аяр соктааш, кирдим-не.

Бижиттинип олурган дарга: «Эртиңер-эртиңер» дээш, сандайже айтып, стол артындан тургаш, боду база мээң-биле дужааштыр олуруп алды. Шөвөгүн кеттинген, ортума дурт-сынныг, дыдырашсымаар баштыг дарга болду. Келген херээмни чугааладым. Чүге редакцияга ажылдаксап турарымны сонуургап айтырды. 1973 чылда «Шынг»

бир дугаар парлаткан материалым дугайында чугааладым. Оон бир өске материалымны сактып кээп, чоорту солунче доктаамал чүүлдер бижижкээр апарганымны, алдарлыг «Шын» солунга ажылдап, улуг арга-дуржулгалыг журналистерден өөренип алыксаар күзелимни чугааладым. Кандыг-ла харыы алыр ирги мен деп бодап ордум. «Ындыг-дыр, Ирина, даартадан эгелеп улус хүлээп алыр өрээлге кадрлар килдизи бооп ажылдаар сен. Парлаар машинага парлап билир сен бе?» дээрге, Семен Кунгаевич Буяндыга ажылдап турумда, ол даргам: «Херек апаар, өөренип ал» дээш өрээлимге машинка эккеп каан турган, ынчан өөренип алган мен.

Редакцияга ажылдың эге базымны ынчаар эгелээм. 11 шакта коңганы этсир — шупту хуралдаар залче шуужуптар, планерка эгелээр чүве.

В.С.Шаравии кабинетинден үнүп келгеш, «Че, Ирина, мээң соомдан басып олур» диди. Улуг залда кижиле хөй, коргуп, девидексей берген мен. Дарга мени таныштырды. «Бисте чаа ажылдакчы, аныяк кижиле келген-дир, арга-сүмеден кадып, уштаар-баштаар апаар бис» дээш, каяа ажылдаарымны база тайылбырлады. Ынчан «Шынның» улуг

коллективинге 60 ажыг ажылдакчы хаара туттунган турган. Ол хиреде чурум-сагылга дыка быжыг, ажылдан озалдаар деп чүве шуут чок. Ажылдакчылар ол-бо черлерже баар дээнде, ажыл шагы демдеглээр дептерге ыяап-ла айтып каар. 10 шак ажып турда, коңга эдер-ле, шупту коридорже үнүп келгеш, күш-культуру сула шимчээшкinner кылыр турганын ам-даа утпаан мен.

Чолаачы Мартай акый дыка солун кижиле. Кончуг хөөрээр, чугаакыр. Аап-саап чага-хораа чедирип ийикпе азы амы-хууда-даа дилег кылырга, машиназын черле хараманмас. Кижилер-биле чугаалажып билир, оларның амыдырал-чуртталгазынга кичээңгейли аажок.

Валерий Севилбааевич-биле чаңгыс-ла чыл ажылдааным дыка хомуданчыг. Шөлээш кээримге, даргам хүндүлүг дыштанылгаже үне берген болган. Ынчалза-даа ажылдап өөренип калган кижиге анаа олуруп шыдаттынмас болганы чугаажок, даргавыс адаккы каътта вахтага база элээн ажылдаан. Кандыг-даа ажыл хүндүткелдиг деп чүвени ол ынчан бадыйтап, көргүскени ол. Кым-даа удуртуп-баштаар олудунга назыда олурбас болгай, үези кээрге солуттунар апаар, назы

база ындыг, бодунуун ала бээр.

Редакторум, даргам Валерий Севилбааевич аравыска чораан болза, бо чылдың май 29-та 80 харлаар турган. «Ада өлүр — оглу артар» дижи болгай. Май 29-та буяныг ача-зының юбилейлиг хүнүн уруглары «Шын» солунга кады ажылдап чораан өөрүн чалап алгаш, аяк шайны аартап ора, сактышкынның чылыг-чымчак ужуражылгазын кылган. Хоочуннар чыгып кээрге, магададым, оларның хөглүг-омаа биез хевээр-дир. Даргамны сактып, сагыш-сеткилим уярап, ооң овор-хевири караамга чуруттунуп турду. Журналистер сактышкынның сөстөрүн чугаалап турда, кижиле бүрүзү мен ышкаш уяраксап, Валерий Севилбааевичини чоктап, ооң кайы хире биче сеткилдиг чораанын сактып ора-рынга, чоргаарланып ордум. Кижилерниң хүндүткелин чаалап ап деп чүве ындыг амыр эвес-ле болгай.

Сактышкын кезээинге В.С.Шаравииниң өг-бүлөзи чогаалчы-журналистин «Салым-чолдун шорааннары» деп номун кижиле бүрүзүнге тураскаалга сөннээни биске улуг өөрүшкү болду. Боду чырык өртемчейде чок-даа бол, коллективин ол ам-даа хаара тудуп, демниг болдуруп чоруурун бадыйтап демдээ-дир. Ооң чырык овор-хевиринге кезээде мөгөйип чоруур бис.

Ирина БЮРБЮ,

1987 чылда «Шын» солунун секретары.

«ХАВАН ГРИВИ» азы КАЛИФОРНИЯ БЕ?

(аарыг амдыызында бисте келбээн бол...)

Делегейде кижиле амытанга айылдыг аарыглар-ла хөй. Үе-үе аайы-биле чамдык аарыглар бүдүн-бүдүн чоннарны узуткап-даа тургулаан. Ынчалза-даа кижилер шак ол халаптардан дуржулга кирип, ук аарыглар-биле демисежириниң арга-хоргаларын дилеп тып келген.

Ындыг арга-биле бүгү делегейде тарап непереп турган коргунчуг кара оспа хамчыын, грипптиң хөй-хөй хевирлерин, полиомиелит, корь, краснуха дээн ышкаш аарыгларны кижиле төрелгетен ажып-тилеп ап шыдаан.

Бо хүннерде бүгү делегейде хөй-хөй чурттарда дүргени-биле тарап непереп турар чон ортузунда «хаван гриви» деп адат-тынган АУКалифорнияУ(Н1N1) хевирниң грипп вирусу улуг дүвүрээзинни оттуруп турар. Бүгү делегейниң кадык камгалал организациязы АУКалифорнияУ(Н1N1) хевирниң грипп вирусу-биле холбашкан аарыгның эң-не бедик — алдыгы деңгелдин эпидемия айылы тургустунуп турары-биле холбаштыр сөөлгү дөргөн чыл дүргүзунда бир-ле дугаар грипп пандемиязын чарлаан. Июль айның төңчүзүнге чедир бүгү делегейде 130 хире чуртта барык-ла 185 муң таварылга бүртүктеттинген, оларның иштинде 1250 ажыг кижиле амы-тыннандан ук аарыгның хайы-биле чарылган болуп турар. Хүн бүрүде делегейде барык-ла ийи муң хире аарыг кижиле бүртүктеттинип турар. АУКалифорнияУ(Н1N1) хевирниң грипп аарыы АКШ-та, Мексикада, Канадада, Великобританияда, Австрияда, Аргентинада, Таиланд, Кыдат, Японияда онза непертээр. Шак бо аарыгның тарап непертээринге моондак тургузары-биле алдынар ужурулг Бүгү-делегейниң кадык камгалал организациязы ажылдап кылганы тодаргай хем-чеглерни аңгы-аңгы күрүнелерде боттандырып, аарыг-биле демиселди тус чер бүрүзүнде чорудуп турарын айтып каары чугула.

Бо хүннерниң сан-чурагайлары-биле, Россияда 59 аарыг кижиле

бүртүктеттинген. Бистиң чуртувуста бо аарыгның непереп турары даштыкыже барып-кээп турар кижилер-биле холбашкан. Ынчангаш аарыгның тарап-непертээрин бол-дурбазы-биле чоруттунуп турар ажыл колдуунда шак бо кижилерни таптыг шинчип-хынаарынче угланган. Аарыг деп бичии-ле каразыг тургустунуп келген таварылгада ол кижини дарый эмчиге чытыргаш, өске улустан аңгылааш, долу шинчилгени чорудуп, эмнээшкinnerни организастан турар. Россияның кол санитар эмчизи Г.Онищенко шак бо байдал-биле холбаштыр россияжи чурттакчыларны даштыкы күрүнелерге кевин-херекчок чылдагааннар-биле чоруурун шегледир кылдыр кыйгырган. Ынчалза-даа өске күрүнелер-биле чоннун аргыжылгазы чогуу албан-езузу-биле шуут хоруттунмаан дээрзин демдеглед каалы. Россияда аарыг амдыызында калбаа-биле непертеевир турар, а Тывада ук аарыг бо хүннерге чедир бүртүктеттин-мээн. Ындыг-даа болза, электен сула салдынары айылдыг. Чүге дизе, грипптиң бо хевириниң кижилер аразынга тарап непертээр канчаар-даа аажок дүргөн болуп турар. Ынчангаш янзы-бүрү аарыгларның иделкейиниң улгадып келири күсүкү үеде шак бо грипптиң Россияга тарап-непертээр калба-ра берип болур. Ынчангаш бурунгуларның «Чайын шанааң белетке...» дээн мерген домаан үлегерге алгаш, амдыгааштан эгелеп ук аарыгдан камгаланырының хем-чеглерин боттандыра чугула.

Ынчангаш «Шынның» номчукчуларынга амы-хууда айылдыг байдалга белеткенин алыры-биле АУКалифорнияУ(Н1N1) хевирниң грипп аарыына хамаарышкан

дараазында медээ-информацияны эки номчуп, билип алырын сүмелээр-дир бис.

«Хаван гриви» азы?

Хаван гриви дээрге хаваннар аразынга колдуунда тарап непертээр грипптиң хевирин. Ынчалза-даа хаван гривиниң вирусу дириг амы-танган кижиге чүгле ховар таварылгада чыгышар. 2009 чылда хенертен тытып, хөй кижилерге айылын халдаткан АУКалифорнияУ(Н1N1) хевирниң грипп аарыы генетика талазы-биле хаван гривинге дөмей-даа болза, херек кырында хаван гривинге шуут база хамаарышпас дээрзин шинчилелдер бадыйтаан. Грипп вирустарының хөй-хөй хевирлери бар, чүге дизе, ук вирустар черле үе-үе аайы-биле өскерлип, чаарттынып, мутацияларга таваржып турар болур. Грипп вирусунун бо чаа хевиринде кижиниң, куштуң болгаш хаванниң грипп аарыының вирустары холужа берген. Ынчангаш «арыг» хаван гриви кижиге айыыл чок болза, бо чаа хевирниң вирусу кижилерге өлүмнүг айыылды эккелген.

Аарыгның иж-демдектери кандыг болурул?

Колдуунда анаа грипп-биле дөмей. Ынчалза-даа бир эвес бичии уруглар

— тыныжы дүргедеп азы бачыдап турар болза,

— кежи көгериксей берген өңнүг апаар болза,

— суг-суксун аймаа ишпестей бээр болза,

— дыка күштүг болгаш соксаал чокка кузуп туруп бээр болза,

— удааш, одунмастай бээр азы чүү-даа чүвеге тоомча чок апаар болза,

— эмин эрттир дүвүрээзинниг, хөлзенчиг байдалдыг апаар болза,

— а улуг улус

— тыныжы бачыдап, тыныштап эгелээр болза,

— хөрээнде азы ижин-хырында аарышкылыг, аар апаар болза,

— хенертен бажы дескинип эгелээр болза,

— угаан-медерели баларап

турар апарза,

— дыка күштүг болгаш соксаал чокка кузуп туруп бээр болза, дарый эмчи дузазын дилээни дээр. Оон аңгыда, эди изип, дидиреп, чөдүрүп, суларап, эът-шыганның, сөөк-даяа аарып-шылап, куду олуртуп база болур.

Аарыгны канчап чылышырып ап болурул?

Ук аарыгның вирусу агаар-дамды дамчыштыр тараар. Өскээр чугаалаарга, аарыг кижиге чоокшулаар болза, вирустар оон тыныжы, чараазы-биле агаар дамчыштыр чанында турган кижилерниң тыныш органның кирип, чыпшына бээр.

Аарыг кайы чурттарда онза непереп турарыл?

Бо хүннерге чедир аарыг 130 чурттарда бүртүктеттинген. Оларның иштенден аарыгның непереп турары-биле бирги одуругну дараазында чурттар ээлеп турар: Американың Каттышкан Штаттары, Мексика, Канада, Англия, Австрия, Аргентина, Таиланд, Кыдат, Япония. Ынчангаш кадыкшылын камнаар дээр болза, шак бо чурттарже аян-чоруктарны соңгаарлатканы-ла дээр.

Аарыгдан камгаланырының аргалары.

Эмненириниң эң-не эки аргазы — баш бурунгаар камгалал. Азы хөй улус чыылган черже кирбес, аарыг тарап непереп турар черлерже барбас болза эки. Оон аңгыда холдарны үргүлчү савааннап тургаш эки чуп ап турар, арыг-силег чорукту эки сагыыр. Холдар биле думчукту, карактарны суйбаар, тударын соксадыр. Чөдүрүп-каккырып, азырып-бышкырып турар аарыг байдалдыг кижилерге чоокшулавазын кызыдар. Кадык-чаагай амыдырал тударын кызыдынар: уйгу хандыг удуур, кадык, хоолулуг чем чиир, күш-шыдалды эки сайзырадыр, хоралыг чаңчылдарны шегледир.

Аарыксай берген азы эът изип, чөдүр берген таварылгаларда:

— ажилче, школаже азы өске-даа хөй улус чыылган черже барбайн, бажыга олурар;

— эки дыштанып, хөй суук чүүл ижер;

— чөдүрүп азы азырып турар үеде аасты база думчукту чаңгыс катап ажыглаар тускай думчук аржыылдары-биле дуглап алыр болгаш ажыглап каапкан аржыылдарны чогуур езу-биле узуткаар;

— доктаамал, ылаңгыя чөдүр-

ген, азырган соонда холдарны эки-дир савааннап тургаш, удаа-дараа чуп турар;

— чоок улузунга аарыг берген дарый дыңнаткаш, өске кижилер-биле харылзашпазын кызыдар.

Чоок улузу аарыг берген болза,

— аарыг кижини өг-бүлениң өске кежигүннеринден аңгылап кааптар. Өске улус аарыг кижиге 1 метрден чоокшулаваз ужурулг;

— аарыг кижини ажаап турар үеде аасты болгаш думчукту дуглап алыр. Ол сорулгага тускай садында турар азы боттарының-даа кылып алганы маскаралы ажыглап болур (оларны оон соонда таптыг узуткап азы дезинфекциялап турар);

— аарыг кижиле харылзашкан соон-дарый холдарны эки савааннап чуур;

— аарыг кижиниң чыдар өрээлинде сонганы, эжикти каттай-хаара ажыдып тургаш, доктаамал агаарладыр;

— өрээлди арыг-силег байдалга тургузар, аштап-чуурда тускай арыглар бүдүмелдер ажыглаары күзөнчиг.

Эмчи дузазы херек апарган таварылгаларда:

— эмчини бажыңче кыйгырткаш, аарыгның им-демдектерин айтып бээр. «Хаван гривинден» аарыг берип болурунун чылдагааннарын айтыр (чижээ, шак ол аарыг непереп турар чуртче четкеш келген д.о.ө.) болгаш эмчинин сүмелерин шыңгыы сагыыр;

— эмнелге чери-биле баш бурунгаар харылзаштыптар арга чок таварылгада, эмнелге келген дораан ук аарыгны каразып турарының дугайында дыңнадыр;

— орук ара аасты, думчукту эки дуглаар.

Амгы үеде бүгү делегейде АУКалифорнияУ(Н1N1) хевирниң грипп аарыына удур тарылга чорудар вакцинаны ажылдап кылыр хем-чеглер боттанып турар. Шак бо ажылдың түннелдери чүгле күзүн билдинер. Россияда эртемденнер вакцина күзүн белен болур деп аазап турар. Ынчалза-даа чаа вакцинаның калбак ажыглалче киреринге чедир үе негетинер апаары чугаажок. Ынчангаш аарыгдан камгаланырын кижиле бүрүзү кызыдары чугула. Шак бо аарыгга удур тодаргай эм амдыызында белеткетинмээн болганда, ыңай-бээр ырак черлер чоруурун соңгаарлатканы-ла дээр.

Надежда САТ.

Редакциянын почтазындан

САНАЛДЫГ МЕН

Чоокта чаа Чаа-Хөлдүн Кызыл-Дагга кедегей улуг хемчээлдиг долу дүшкенинден улуг когарал болганынга хомудал чор мен.

Чаа-Хөл мээң ийи дугаар чуртум чүве. Өске черим – чурумалдыг Үрбүн Кашпалы ол. Бурт дээр довурак-даа чок, кат-чимис, өйт-сиген хөлбеңейнип чыдар чер. Арга-арыг эгээртинмес, аң-меңи-даа онзагай. Аалдарның хой-өшкүлери те-чуңма-биле кады өттүп чоруур үелер турган. 70 чылдар эгезинде «Саян-Шушенск» заповедниги кылдыр ол черлерни чарлаан соонда, чаа Чаа-Хөлдү бедик, элезинниг черге тудуп үндүрген чүве.

Бо удаада бойдустун бо ур-жуундан бажыңнарның шифер-лери, соңгалары бузулган, чагылар ушканындан чырык чок, сиген бол-гаш тарып алган ногаа, картошка шөлдери когаралга таварышканын дыңнааш, Чаа-Хөлге агаар шинчиер станциядан тургузуп көрзе деп санал кирип тур мен.

Кызыл-оол МЕЖЕКЕЙ.

Сукпак суур.

МАГАЛЫГ ДЫШТАНДЫВЫС

Кызылда хоочуннар бажың-интернадында таакпы-лаар, арагалаар чорукка удур ажилдар чорудары-биле «Буян-кежи» кадыкшыл клувун ажиткандан бээр үр-даа эвес үе эрткен.

Оң кол башкарыкчызы Н.Тырт-ык-Кара болза, удуртукчузу С.Хайбы бооп турар. Клубта ажы-кан соонда эки ажилдар көстүп келген деп болур. Дыка хөй улуска диштерни салдырган, каракка ке-зишкенин кылдырткан, 15 кижини «Чедер» курортунга, 10 кижини «Дус-Хөл» профилакторийге, 13 кижини «Чүрек-Дөргүн» аржаанынга кадыкшылын быжылган, дыш-тандырганы онза болду. Ол дээрге шупту чурттакчыларның 35 хире хуузу-дур. Аңаа өөрүп четтирбейн, чүге өөрүүр боор.

Интернаттың психологунун ажылы дыка чымыштыг. Улус аразынга хоп-чип тарадыр, ажилдак-чыларның алдар адын баксырадыр сорулгалыг эки-бак сөгленир кижилерни чок деп болбас. Ындыглар-биле чугааны бистиң психологуус доктаамал чорудуп турары эки.

«Чүрек-Дөргүн» аржаанынга дыштанып тургаш, поварыыс Людмила Дөмүр-ооловна Донгак-тың аш-чеминиң амданынга ар-жаанчылар мага хандывыс. Кадык-шылдың буян-кежи ам-даа арбын-на болзунам!

Багыт-оол БАЙКАРА.

Кызыл хоорай.

ЧОН АРГЫШ- ТЫРЫЛГАЗЫ

Аай-дедир чонну аргыш-тырар талазы-биле ажилды чорудуп турар Урана Адыг-ооловна Чапчинны чон мак-таар.

Кыштың соогу, чайның изии, хат-чаыс дивейн, чон-биле ажилдап чоруур эвилең-ээлдек бо херээжен кижини бай-тайгажылар таныыр.

Октаттыг турган оран-са-ваны септеп-селээш, пассажир-лерге таарымчалыг байдалды тур-гускан ажил-херекчи херээжен кызымак чоруу-биле шаңнал-мак-талды чаңгыс эвес удаа ап келген мурнакчы-дыр.

Чимис АДЫГ.

Бай-Тайга кожуун.

Сарыг-Хөлчүк арт — Чаа-Хөл кожуунун Ак-Туруг база Чөөн-Хемчиктин «Искра» (Бажың-Алаак) бо ийи сумунун аразында арт. Бо арт таварыштыр барыын кожуун- нарның чонун Кызыл хоорай-биле харыл- заштырган асфальтылыг орук шөйлүп чоруткан.

Шаанда Кызылдан баткаш, эрги Чаа-Хөл, Адар-Төш таварып чоруткан оруктарга көөрдө, амгы бо орук магалыг-ла. Чолаачыларга, пассажирлерге-даа дыштыг, хала чок. Удуур кижилер удуп-даа, номчут-тунар кижилер номчуттунуп-даа чо-руур. Күзезинче орук ара хонар-дүжер арыг-сигил аалчылар бажы-ңы-даа бар. Эң ылаңгыя чемненир черлерниң арыг-сигилин. Сактырга, хоорай черлерниң ресторан-кафе-лери-даа сагышка кирер. Буфет-теринде аржаан сугдан эгелээш, янзы-бүрү суксуннар аймаан делген

гаш кызыл-даван чоруп орда, будунуң салаазының аразынга чылан ызыртына берген, оон корткаш, чүрээ чайлып каар чаккан кижилер болбазыкпе — деп, кырган-ачам хөөрөп ораар чүве. Ол олчаан оон бараанын көөр хамаанчок, сураан безин дыңнай албас.

Өөрөнмейн турганымны бо-даарга, беш-алды-ла харлыг турган боор мен. Алдын-Булакка чайлап чыдырыгыста, өөвүс баарынга бир талакы адаанда хос үнгүрлүг аптара дег кыры дески,

Аът-хөлүвүстен дүшкөш, даңза солчуп таакпылажып, ижин-кара чокка хөөрөшкен бис. Хөй ажы-төлдүг улгады берген кижилер боорга, бир-тээ кээргедим. Черниң черинге кижини канчап чадап кааптар боор. Бемниң кудуруундан бир шымчым хыл дүк кезип алгаш, кулуннап чораан аңнап мунар бем чүве, эки ажаап, эдилеп чоруур силер — дээш, байырлашкаш, эзеңги теп аъттарыым кайы чорда, кылаштап келгеш.

— Улгадып назылаан кижилер мээң сөңүм-даа боор ыйнаан, бо таакпы хавы биле даңзаны эдилеп каар сен, дунмам — дээш, соң-гулуурлуг, чукууштуг, угулзалап каастап даараан таакпы хавы база хаш соруулдуг чаыс баштыг даң-занын ийи кожа адыжыга доора салып алган, суна-дыр. Кижиниң берген чүвезин ам канчаар, база ийи холдап алгаш, тейимге үстүрө

Хөлчүк» арт деп адап чорааннар. Барыын чүктен келген улусту дың-наарга-ла «Адар-Төш» кырында улуг хар чагган, машина-балгат ында-мында тайгактаан, арай деп ажып келдирис дигир. Билбес кижилер шагда-ла үрелген, кагдыгдан черлеп канчап аргыжып турар улус боор деп-даа бодаар. Чадаанаже баар чаа орукту баштайгы дээр-зинде Ак-Туругнуң ыңды Хаактыг-Ажыктааш, «Искраның» бети Кы-зыл-Хавак, шахта таварыштыр чо-руткан. Сөөлүндө ону оранчок кы-зырып Сарыг-Хөлчүк арттың кы-рынга кылган төлөвилелди база чаартыр ужурга таварышкан. Арт кырында чевег-хөөрлерни чайла-дып көжүрериниң дугайында ай-тырып тургустунуп кээрге, тус че-риниң чонунуң дилээн езугаар, ада-өгбелеривистиң чыдар чевеглерин-ден шала ишкээр чылдырып кылган

Төрөөн черим төөгүзү

САРЫГ-ХӨЛЧҮК АРТ

көргүзүп каан турар. Тускай чараштыр даарап кылган чаңгыс аай хептерлиг аныяк-чалыы офи-циант кыстарның хүндүлээчелин, шалыпкын, шимченгирин, оон ыңай чемненип келген чон көөр кылдыр бедик эпиг черде телевизору салып каан. Даштыкы аалчылар, туристер ажык дээр адаанда музей дээр ыдыктыг буурул баштыг Хайыракан дааның эдээнде улус чемненир ниити чемненилгелериниң дужу субурганга, Сарыг-Хөлчүк артта сарыг шажын талазы-биле улуг эртем-билиглиг Бурятияның «Иволга» дацанының Камбы-ламазы бооп ажилдап чораан Кен-ден-Сүрүн башкыга тураскаадып, Чөөн-Хемчик кожуунда «Искра» совхоз турган Бажың-Алаак суму-зунун чонунуң эгелээшкени-биле тургускан субурганга эрткен-дүшкөн чон доктаап, бедик тей кырынга хей-аът тугун азып, оран-делегейинге чалбарып тейлеп эртерлер.

Сарыг-Хөлчүк арт, Хаактыг-Ажык, Хажат ол ыңчаар бистин өгбелеривис, монгуштар, үе-түптөн бээр аңаа чурттап, тайга-таскыл эдээ ол черлерге аңнап-меннеп, сизен-ширбиш кезип, мал-маган өстүрүп, ажы-төлүн кадыг-берге күш-ажылга кижизидип, өстүрүп ап чорааннар. Ол чоок-кавыга төрүт-түнгөн эр хиндиктиг кижилер бүрүзүгүн дөзөп, аңнаарынга кончуг салым-чаянныг чорааннар. Бистин кырган-ачавыстың чингине адын адавас, шуут-ла Аңчы дижи. «Чаңгыс иеден төрөөн кыстардан аңгыда, тос эр хиндиктиг алыш-кыларның сези аңаар-диннээр болган улус-тур бис. Чамдык улус бисти Аңчылар кезээ-даа дижи-ле. Улуг акывысты күске думчуундан хан-даа үндүрүп көрбөз, тайга-таскыл кырынке-даа үнүп албас чөгөнчиг, кортук дээш, чемелээр-даа турдувус. Кортук черле аргажок кижилер. Бир катап Кожайның Оялыктан аң сегиртири-биле үш кижиге кошкаш, ораар ужурул черим — дөңгелик кыры хая баарынга белеткенип алгаш олур мен. Улузун-даа аргажыктын үстүртөн тура алгыржып-кыш-кыржып, ыяш-даш дагдадып, дааш-шимээниг чоруп орлар. Бир көөрүмге, ажык черде үнүп келген, кончуг-даа хүлбүс бо кызыңадып эртип чыдыр. Кесте орган менде чүү боор, шыгаап-шыгаап, мажым бастым. Хүлбүс-даа ушту. Үр-даа болбаанда, анаада оожум шимче-вес акывыс кизирээр чүве, алгы-кышкызы-даа аажок, карак-кулак чок бо-ла келди. Чүү болганы ол деп, корга-даа берип-тир мен. Кел-зе-ле, мээң өштүмден туттунуп ал-ган, «чы-чы» — дээш-ле, турар. Соонче-даа көөр, будунуң бажын-че-даа көөр. Арны шуут саргара берген. Чүү болганы дээрге, «Чаашкын чагган эртенги шалыңга чүвүрүнүн хончузун дагдынып ал-

калбак даш бар чүве. Бир эртен хүн караа чаа хөөрөп орда, үңгөп чоруур дунмам ынаар үңгөп чеде берген, хая кырында дээрбектелдир дүржүп чыдып алган, узун куртче холун сунуп бар чыдырда, алам көрүп кааш, маңнавышаан баргаш, уруунуң ийи будундан алгаш, бажын куду кылдыр тудуп алгаш келгенин безин билбейн барган. Кырган-ачавыс ону дыңнааш, чүрээ аарып, кежээ удуурда шуглак-дөжөөн силгип, чыышкын, орун адаан бакылап, шаанга кирген боор. Ол даш адаа дунчулуг деп билеп ал-гаш, каш хонганда оон ырадыр де-зип көшкөн болгай. Аңаа чайла-лап, хонуп-дүжүп чораан улустан дыңнаарга, ол ылап дунчулуг чер болган. Чогум мал-маган, кижилер, ызырыпкан деп чүве турбаан. Бак-ла кылбас болза... Аалдар тиккен хойтпааның иртин үңгүр аксынга каап каарга, арылдырыпкан боор.

Аңчы кырган-ачавыс ТАР база Тыва область турар үеде үстүкү черлерниң даалгазын күүседип, сыын мыйызы, өлүк-кеш тывыжын чыл санында күүседип, шаңнал-макталды үргүлчү ап келген. 1950 чылдарның ортаа үезинде Тыва областың аңчылар ажил-агыи че-риниң мурнундан даштыкы мар-каны ыраакшыл дээштиг боозу-биле шаңнаткан. Ол боону чоокка чедир оолдары эдилеп чордулар. Тыва ССРЭ-ниң составыга чаа кирген үезинде төп черден келген экспе-диция улузун Ыдыктыг-Тайга кы-рынке үдеп бар чыдырда, тайга эдээ черге орук кежилдир хүлбүс ыай бол чорда, экспедиция на-чалыгы адындан дүшкөк чы-дырда, орук баштакчызының бо-зу эткен соонда, аң ушкан. На-чалык оон ааангыр, кашпагайын кайгаан дээр. Чедирер ужурул че-ринге чедирип каарга, четтиргенин илереткеш, белек кылдыр майгын-биле хөм хынчыг бижек берген. Ол бижетин сөөлүндө Чөөн-Хемчик кожуунун иштиги херектер килдизиниң истекчизи, Ленин орденниң эдилекчизи майор Бүрбү аалдап алган дээр.

Кырган-ачамның аңнап мунар кула беши бар.

— Бир чылын чайның ортаа үе-зинде Хөндөргөйге чорук кылып бар чорумда, арт кырынга аъттыг кижилер уткужуп келзе-ле, мунуп чо-раан адым киштей каапкаш, тура дүшкөн болбазыкпе. Ам толтап көөрүмге, беш чыл бурунгаар оорга алыскан кула бем бо-ла тур. Мунуп чораан адым оон кулуну болбазыкпе. Кижини мурнай танып, эскерип билип каар, адыгузун мал деп чүве кончуг-ла боор чүве чораайн — деп, кырган-ачам кезек шимээң чок боданып орда,

— Чүге ол дораан чайып албаа-ның ол — деп, улус айтырарга, —

аарак хүлээп алдым. Ам канчаар кижиниң даңза, хавын куругладыр ап алыр эвес. Чаа-Хөл бажы «Малдырган» тайгазының эдээндө туруп кылып алганым сөөскөн даңзамны база хавы-биле катый бердим — деп чугаалап ораар чүве. Кырган-ачамның безин мунуп чораан кижиден алганы даңза-хавын сөөлүндө Чайлаг-Кара-Суг тайгазынга кады аңнап чораан эжи алыс Хөндөргөй чурттуг, Ак-Туругга уруг-дарыы-биле кады көжүп келген хоочун аңчы, чечен-мерген сөс-дыдыг Сеңгил Куулар көргөш, дораан танып каан. «Чадаанага турган кыдат бүүзеге өлүк-кеш, кадырган сыын мыйызы, тооргу хини дужаагаш, оон алган барааннарының бирээзи бо-дур» — деп, тайылбырлаан дээр. Ол филология эртемнериниң доктору, профессор Доржу Сеңгилевич Кууларның адазы болгай. Кадыр-кашпал тайга-сынга чорааш Ча-даана, Өвүр талазындан келген аңчылар, динчилер-биле одаг-турлагларынга таваржы бээр чо-рааннар. «Сарыг-Хөлчүк, Баржак, Чайлаг-Кара-Суг, Кара-Чадаана бажы бо черлерге болганчок-ла «Искра» чурттуг Конгар-оол Мон-гуш кудам-биле бо-ла уткужа бээр бис» — деп хөөрөп ораар чүве. Мон-гуш Конгар-оол бистин ававыстың дунмазы. Өөнүң ишти-биле Бажың-Алаак школазынга бугу назынының иштинде башкы ажылынга ажилдап келдиңер. Кончуг-даа аңнаар бол-гаш аң-мең дугайында хөөрөй бер-генде, ижил орган шайы соой бер-генин безин билбес кижилер. Хөөрээр, шуугаар боорга, кангыс чер-чурт-туглары адын адавас, шуут-ла, «Шуугаар» дээр. Ол Чөөн-Хемчик-тин аңчылар ажил-агыи чериниң хүндүлүг аңчызы.

Сарыг-Хөлчүк арт база аңчы-лар дугайында чүге бижип турар кижилер боор деп, чон соонуургаар чадавас. Ак-Туруг чурттуг Смирнов Бегзи, Балааш-оол Кушаа, Михаил Чымба, Чаан-оол Базыр (ам ара-выста чок) эштерим-биле 1965 чыл-дың чазынында Улуг-Хем кожуун-нун Белдир-Кежинден эгелээш, (ынчан ол черге садыг-наймаа, школа-даа турган) Арыг-Үзүү, Ак-Туруг, Чадаана аразында чаа ас-фальтылыг орук кылырының төлө-вилеп шинчилел ажылын, карта-схеманын тургузуп кылып топо-графтар-биле кады бо черлерге ажил кылып чораан болгаш, баш-тайгы кылдыганын шинчилел ажил-дары-биле сөөлгү эде кызыра кылган орук шугумун база Сарыг-Хөлчүк артты Адар-Төш деп чам-дык улустуң шын эвес адап тура-рын айтыксадым.

Адар-Төш дээрге Чаа-Хөл де-вискээри Ак-Хем ыңды Чадаана бетинде арт-ла болгай. Кара-Суг, Суг-Бажы, Хажат ыңды ол артка бистиң өгбелеривис аңаа чурттап чораан болгаш ук артты «Сарыг-

оруктап ам дүн-хүн чок машина-балгат шуужуп чоруп турары ол. Кажан эрги Чаа-Хөлде чевег-хөөрлерни суг-далайдан камгалап, өскээр чайладып көжүрүп турда, чон аразынга янзы-бүрү хөй-ле чугаалар үнүп турган болдур ийин. Сарыг-Хөлчүк арт кырынга шак ын-дыг чүүлдер болбазы-биле чоннуң дилээн ону удуртуп-баштап турган үстүкү черлерниң дыңнагыр, чөп-шүл болганы-ла эки.

Сарыг-Хөлчүк арттың ыңдын чурттаан Ондарлар, Ооржактар, Ховалыглар, бети талазында Мон-гуштар төрөл-бөлүү-биле чоок кожа-хөлбээ чурттап чоруур бол-гаш уруг-дарыын, удур-дедир ку-далажап, бот-боттарыга дузала-жып, бар-чогун алчып-бержип, дет-кижип чорааннар. Улустуң аңчылар кезек деп адаары, оларның бир-ээзи — кырган-ачамның ажы-тө-лүндө кыс хиндикти хөй болган. Кудам-дой, байырлардан болган черге хып дээр аныяк-чалыы оол-дар-кыстар оюн-баштаа-биле мын-чаар чижип ырлажыр чораан:

Ала-шокар аъттар турар
Аңчыларның аъттары бе?
Аян-шиник кыстар турар
Аңчыларның кыстары бе? —
дээш-ле, баарлар.

Аңчылар кыстары ону кайын анаа эрттирер ийик, удур харыы-лаар болгай:

Аңчыларның уруглары
Аажылыг болбазыкпе.
Адың-хөлүң алзыгыттың
Адагашка быжылган ал.

Ыңчалдыр ырлажып чорааш, бот-боттары тыпчып, таныжып, салым-чолу доңнажы берген аныяктар кайы көвей. Кырган-ачамның кыс дунмалары, уругла-ры-даа «Искра» чонунуң кенээт-тери-даа болгулаан. Ам оларның салгалдарында хөй. «Даш октаан черинге чыдар, кыс берген черинге чоруур» дээр болгай.

Аңчыларның кыстары Тываның кайы-даа булуңунда ажил-агыи, амыдырал-чуртталгазының аайы-биле кайы-бир төрөл-бөлүк-биле аралажып, дөргүл-терел болу берген чурттап чоруурлар. Бистин ававыс база бо аңчыларның кени болган. Сарыг-Хөлчүк артты ажар-га авам чурту — Чадаана. Мээң тө-рүттүнген черим — арттың бети ийи кожуунуң кызыгаарын айтып бай-за шашкан сүүр эдээ Хажат бол-гай. Сарыг-Хөлчүк арттап ашканым-да, аңаа ыяап доктаап, ак чемим дээжизин ол-бо чүкче чалбарып чажар чанчылдыг мен. Оң кадын-да ында бистиң өгбелеривистиң чевег-хөөрлери чыдар. Кырган-ачавыс чырык черден чоруурда: «Аңнап-меннеп, хонуп-дүжүп чо-раан черим ол. Ында эртенги хүн хаязы чүнү-даа мурнай дээр келир десек кырынга чыдар мен» дээр чагыын езугаар ону ында ажааган.

Маадыр-оол АРТАА.

ТЫВА СПОРТКА ТУРАСКААТКАН

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

ТР-нің Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол делгелгени ажыдып тургаш, тыва спорттун бөгүнгү чедишкенинге болгаш келир үеде ону республикага улам сайзырадырының талазы-биле көрдүнүп турар чамдык ажылдарга доктаган. Чижээ, ол бо сөөлгү чылдарда республиканың ол-бо черлеринде спортчу шөлдерниң ажыттынып турарын онзалап демдеглээн. Чазак Даргазы Шагаан-

Арыг хоорайның спорткомплексининг тудуунга Улуг-Хем кожуунун чурттакчыларының идеякейлиг киришкенин чугаалаан. Маңаа Ш.Кара-оол база боду үлүг-хуузу киригенин демдеглес аргажок.

Чаа спортзалдар Өвүр кожуунун Ак-Чыраа сумуда, ол ышкаш Сүт-Хөл кожуунун Кара-Чыраа сумуда ажыттынган. Хандагайтының болгаш Суг-Аксының стадионнарын Наадым байырлалдарын эрттирери-биле дыка улгаттырган, септээн. Бо-ла бүгү аныяктарны

наркомания болгаш арагалаашкындан ырадып, спорт-биле эдержиринге өмөк-дуза болурун ол демдеглээн.

Шолбан Валерьевич тыва олимпийжилерниң тыва спорттун сайзыралына ролун бедии-биле үнелээш, Тыва келир үеде ыяап-ла олимпийжи чемпионнарлыг болурунга бүзүрелин илереткен. Ол чоокку үеде өскүс уругларга спортчу тускай школаны Кызылга ажыдар сорулгалыын база чыылганнарга дыңнаткан.

Бо хүннерде республикада РФ-тин 5 алдарлыг тренерлери, ол-ла хире РФ-тин алдарлыг спорт мастерлери, хөй санныг делегей чергелиг спорт мастерлери бар. Амгы үеде тыва спортчуларның аразында 909 кижии РФ-тин чемпионнары болгаш янзы-бүрү маргылдааларның шаңналдыг черлерининг эдилекчилери болуп турар. 189 кижии делегейниң болгаш Европаның чемпионнары, шаңналдыг черлерининг эдилекчилери.

Спортчу алдар делгелгезинде тыва спорттун эң неперенгей хевирлеринге тураскааткан стендилер, алдарлыг спортчуларның шаңналдары бар. Олимпийжилерге, а ол ышкаш спорттун национал хевирлеринге тускай стендилерни база аскан. Олардан тыва спорттун эгелекчилерининг, оларның эрткен алдарлыг спортчу оруунун дугайында дыка хөй солун чүүлдерни билип ап болур...

Спорт килдизи.

Делгелге залында солун стендилер.

Спортчу чедишкенинер — аныяктарда.

ӨРТТҮҢ АЙЫЫЛЫН БОЛДУРБАС

Бо чылдың эгезинден бээр республикага 143 өрт болган, аңаа 5 кижии өлгөн болгаш аңгы-аңгы деңнелдинг кемдээшкенин 15 кижии алган. Өрттерниң чедирген материалдыг когаралы 3793888 рубль болган.

Колдуунда чуртталга секторунун бажыңнары өрттенип турар. Транспорт дериг-херекселдеринге 12 өрт болганы бүрүткеттинген. Өрттүн болуп база непереп турарына, бир дугаарында, оң ээлери боттары буруулуг болуп турар. Печкаларның ажылгалына болгаш тургузуунга өрттүн айыыл чок чоруунун чурумун хажытканындан 39 өрт болган, электри дериг-херекселенин тургузуунун болгаш ажылгалының чурумун үрээни 32 өрттүн

кыварына чылдагаан болган болгаш 52 өрт от-биле оваарымча чок болганындан болган. Кижилерниң өлүмү-биле холбашкан өрттерниң кол-ла чылдагааны — ээрик байдалдыг таакпылап тургаш от-биле оваарымча чок болганындан болуп турар.

Чижээлээрге, 2009 чылдың февраль 24-те Энергетиктер кудумчунун 1 «б» тудуг вагонунга өрт болган, аңаа 1954 чылда төртүтүнгөн В.Г.Петунина өлгөн болгаш Н.Л.Ду-

бонов болгаш В.В.Жданов кемдээшкенин алган. Өрттүн болган чылдагааны болза, В.Г.Петунина ээрик байдалдыг таакпылап тургаш от-биле оваарымча чок болганы.

Өнчүнүн аңгы-аңгы хевирининг бүдүрүлгелерининг болгаш организацияларының удуртукчулары база хамаатылар өрттүн айыыл чок чоруунун чурумунун негелдизин сагынар, аңаа боттарыңарның ажылдакчыларыңарны өөредир, каяа-даа чорааш: бажыңга, арга-арыгга азы транспортка-даа өрттүн айыыл чок чоруунун чурумун сагынар.

Сайын ТОВУУ,
Кызыл хоорайның өртке удур хайгаарал талазы-биле күрүнө инспектору.

ТӨЛЕВИЛЕЛДИ ДЕТКЭЭН

Республиканың девискээринге наркотиктерге удур чурумну күштелдирерин тодарадып турар хоойлунун төлевилелин Тываның Чазаа ажылдап кылган.

Бир эвес хоойлуну парламент хүлээп аптар болза, наркотиктиг дериг-херекселдерни, албаарадыр чүүлдерни болгаш оон херекселдерин хоойлуга чөрүштүр чорудар азы сөөртүр, шыгжаарын боттандырап үндезиннерге хамааржыр, сөөртүп турар чүктөргө болгаш транспорт дериг-херекселдеринге, почта база чорудуп турар чүктөрни, хамаатыларны хынаарын чөпшээрер турар.

Август 6-да Чазактын хуралына ону сайгарып чугаалашкан болгаш Улуг Хуралче кириерин деткээн. Республиканың Айыыл чок

чорук чөвүлелиниң секретариатының удуртукчузу Сергей Монгуштун дыңнатканы-биле алырга, ындыг хевирлиг хоойлулар дыка хөй регионнарда ажылдап турар болгаш наркотиктиг кем-херек үүлгедиглери-биле демисежиринге дыка ажыктыг болуп турарын көргүскөн. Белеткээн төлевилел, ол ышкаш федералдыг хоойлужудулгага дүүштүр Тываның нормативтиг баазанын тодарагыйлаарга, «Наркотиктиг чепсек-херекселдер болгаш албаарадыр чүүлдер дугайында» хоойлуга дүүштүр тургузар.

Бистиң корр.

Юбилейиңер-биле!

Бистиң аймактын эң улуу, хүндүткелдиг акывыс **Даңзын-оол Дамбааевич Хертек** август 15-те 80 харлаар, өөнүн ишти чаававыс **Долзат Байындыевна Хертек** 75 харлап турар. Олар хөй уругларны кижизидип өстүргөн күш-ажылдың хоочуннары. Акывыс — Кара-Хөл колхоз тургустунарындан бээр тудугга ажылдап, Дапсы-Аксы суурнун таваан салышкан баштайгы тудугжуларның бирээзи. Сөөлгү чылдарда чылгычылап, сарлык кадарып, совхозтун социал-экономика хөгжүлдизинге төлөп үлүүн кирип чорааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнгөн. Ол — аңнаар, балыктаар кайгамчык тывынгыр кижии. Хөй санныг думаларын өстүржүп, оларны чагып-сургап, ажил-ишке өөредип, биске кандыг дузаны чедирбээн дээр.

Акывыстың, чаававыстың назыны бо хире улгады-даа берген болза, кадыр-берт сынныг Кара-Хөлде ам-даа малын малдап, көдээде чурттап чоруурлар. Амыдыралга туруштуг, тура-соруктуг акымның юбилейин таварыштыр узун назынны, Алаштын арыг суу дег чаагай кадыкшылды, ам-даа бистиң аравыска үр чылдарда чурттап, омак-сергек чоруурунун сеткилимниң ханызындан күзеп, черге чедир мөгейдим.

Хүндүткел-биле Сергей Хертектерниң өг-бүлөзи.

МӨГЕЙИГ

Өскөн чуртум Баян-Таламга төртүтүңүп,
өскөн дун уруумга мөгейиим

Күзүңгү дег аяс дээрлиг октаргайдан
Хүннээркепте үнгөн хүнү шонуп турар
Өнер чону кайы шагдан мактап ырлаан
Өзүп төрөөн өгбелерлиг, Баян-Талам.

Төнчүзү чок салгалдары дараалаштыр
Төрелдежи эдеришкен өскөн чуртум,
Ада-өгбе чолдуг сүзүк сагып чоруур
Аа сүт эмген чаштар бөгүн немежип тур.

Мөңгүн, алдын эдилелдиг уруглары
Мөөрейлежи, өпөялап, белзэн сунду.
Дойлап хөглээн төрелдери чыгып алган
Тоолчургу йөрээл номчул, сөңнеп турлар.

Байлар чурту Баян-Талам кадын кызы
Бодап чораан күзелдерин боттандырып,
Ада-ие дунгуш уруу Уранажык
Акыларлыг хеймер кызын дойлап туру.

Ырак, чооктан чалаттырган төрөл чону
Чаа чаштын кавайыңга кадак баглап,
Чаагай чаңчыл мөңгөжидип, агын чажып,
Ыдык адын алдаржыдып мөгейдилер.

Найыр-дойга улуг-бичии хөөрөшкен чон
Нары-шээр чок, ак чем чооглап курайлады.
Аяс дээр кезээ мөңгө хүннеп турзун,
Ада-өгбе салгал чурту, Баян-Талам...
2009 чыл.

Ачазы Сарыг-оол Санчы.
Баян-Тала.

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.

Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyn@tuv.ru (shyn@tuv.ru).

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажыл-агый, очулга — 2-03-87, үлетпүр — 2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 7860. Чагыр 90. Номерни парлагже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫЫЫС: № 40703810400000010000 Б.ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИИН — 1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729. Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектерининг талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. ТР-нің «Тываполиграф» Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.